

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТЕХНОЛОГІЙ

ННІ/факультет	Навчально-науковий юридичний інститут
Кафедра	Публічного управління та адміністрування
Спеціальність	053 Психологія
Форма навчання	Заочна

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Макаренко Любові Миколаївни

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

на тему

Вплив сімейного виховання

на формування агресивної поведінки молодших школярів

(повна назва теми)

за матеріалами

Криворізької гімназії № 92

Криворізької міської ради

(повна назва бази дослідження)

науковий керівник доцент, канд.псих.наук

*(наук. ступінь,
вчене звання)*

(підпис)

О.ФУРС

(ініціал, прізвище)

Робота допущена до захисту в ЕК

Протокол засідання кафедри

від «16» січня 2026 р. № 6

Завідувач кафедри

(підпис)

к.е.н., доцент

Наук.ступінь, вчене звання

Г. ПУРІЙ

ініціал, прізвище

Кривий Ріг – 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТЕХНОЛОГІЙ

ННІ/факультет	Навчально-науковий юридичний інститут
Кафедра	Публічного управління та адміністрування
Спеціальність	053 Психологія
Форма навчання	Заочна

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача

кафедри

Г. ПУРІЙ

(підпис)

(Ініціал, прізвище)

«19» січня 2026 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ МАГІСТЕРСЬКУ РОБОТУ

Макаренко Любові Миколаївни

1. Тема роботи **Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів**

Керівник роботи Фурс Олег Йосипович

затверджено наказом закладу вищої освіти від «20» жовтня 2025 р. № 720-ст

2. Строк подання здобувачем роботи до «15» січня 2026 р.

3. Зміст кваліфікаційної магістерської роботи, об'єкт, предмет та мета дослідження:

Розділ 1 Теоретичні засади дослідження агресивної поведінки молодших школярів

1.1 Вікові особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку

1.2 Психологічна сутність та види агресивної поведінки у дітей: причини та чинники

1.3 Роль сім'ї у розвитку особистості дитини: наукові підходи

1.4 Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

Розділ 2 Емпіричне дослідження впливу сімейного середовища на формування агресивної поведінки молодших школярів

2.1 Організація та методологія емпіричного дослідження

2.2 Діагностика проявів агресивної поведінки молодших школярів та вплив сімейних відносин на її формування

2.3 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу сімейних відносин на агресивну поведінку молодших школярів

Розділ 3 Психологічна програма корекції та профілактики агресивної поведінки молодших школярів

3.1 Теоретичні засади та принципи психологічної корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та профілактика агресивності

3.2 Структура, етапи та методи реалізації програми (заняття, техніки, форми роботи)

3.3 Рекомендації для батьків та педагогів щодо зниження агресивної поведінки дитини

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості впливу сімейного середовища на формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Мета кваліфікаційної магістерської роботи: дослідження полягає у теоретичному узагальненні та емпіричному дослідженні ролі сім'ї у формуванні агресивної поведінки молодших школярів.

5. Дата видачі завдання «21» жовтня 2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної магістерської роботи	Строк виконання етапів роботи	Відмітка керівника про виконання етапів (дата, підпис)
1	Підготовка розділу 1	15.11.2025	15.11.2025
2	Підготовка розділу 2	08.12.2025	08.12.2025
3	Підготовка розділу 3	29.12.2026	29.12.2026
4	Перевірка кваліфікаційної магістерської роботи на наявність ознак академічного плагіату за допомогою програм UNICHECK / StrikePlagiarism	05.01.2026 06.01.2026	- 05.01.2026 – 06.01.2026
5	Отримання відгуку від наукового керівника	до 16.01.2026	16.01.2026
6	Подання кваліфікаційної роботи на перегляд завідувачу кафедри	до 16.01.2026	16.01.2026
7	Реєстрація завершеної кваліфікаційної роботи	до 16.01.2026	16.01.2026

8	Попередній захист кваліфікаційної роботи на кафедрі	до 17.01.2026	17.01.2026
9	Підготовка до захисту в ЕК	20.01.2026 22.01.2026	– 20.01.2026 – 22.01.2026

Завдання підготував науковий керівник _____ О. Фурс
 (підпис) (прізвище та ініціали)

Завдання одержала _____ Л. Макаренко
 (підпис) (прізвище та ініціали)

Декларація
про дотримання академічної доброчесності під час написання
кваліфікаційної магістерської роботи
здобувачем вищої освіти
Державного університету економіки і технологій

Я, Макаренко Любов Миколаївна, студентка 2 курсу, групи ЗПС-24м Державного університету економіки і технологій розумію і підтримую політику закладу із академічної доброчесності. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) заборонену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

03.01.2026

(дата)

(підпис)

Любов МАКАРЕНКО

(Ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

РЕФЕРАТ

кваліфікаційної магістерської роботи

здобувача спеціальності 053 «Психологія» Макаренко Л. М. «Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів». – Державний університет економіки і технологій, 2026 р.

Кваліфікаційна магістерська робота містить 120 сторінок, 5 додатків, 3 таблиці, 4 рисунки. При підготовці роботи використано 71 джерело.

Мета кваліфікаційної магістерської роботи: теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження ролі сім'ї у формуванні агресивної поведінки молодших школярів.

Завдання дослідження: проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку та впливу сімейного виховання; визначити причини та психологічні чинники агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, виявити зв'язок між особливостями сімейної взаємодії та проявами агресії у дітей; емпірично дослідити рівень агресивності дітей та особливості сімейного мікроклімату, розробити корекційну програму та надати психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки на рівні сім'ї та у шкільному середовищі.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості впливу сімейного середовища на формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Одержані результати (практичне значення): теоретичне та емпіричне дослідження щодо впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів може бути використане у роботі практичних психологів, педагогів, соціальних працівників для ранньої діагностики агресивних тенденцій у дітей, розробки профілактичних заходів і психокорекційних програм у межах роботи з родиною.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка дітей, молодший шкільний вік, дитячо-батьківські відносини, стилі виховання, діагностика, корекція, профілактика.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	14
1.1. Вікові особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку	14
1.2. Психологічна сутність та види агресивної поведінки у дітей: причини та чинники.....	18
1.3. Роль сім'ї у розвитку особистості дитини: наукові підходи	24
1.4. Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку	27
1.4.1. Стилї сімейного виховання.....	27
1.4.2. Сімейні конфлікти	30
1.4.3. Насильство та агресія в середовищі сім'ї	32
1.4.4. Емоційна підтримка та ігнорування потреб дитини	33
Висновки до розділу 1	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	39
2.1. Організація та методологія емпіричного дослідження	39
2.2. Діагностика проявів агресивної поведінки молодших школярів та вплив сімейних відносин на її формування	42
2.3. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу сімейних відносин на агресивну поведінку молодших школярів.....	46
Висновки до розділу 2	55
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	57
3.1. Теоретичні засади та принципи психологічної корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та профілактика агресивності	57
3.2. Структура, етапи та методи реалізації програми (заняття, техніки, форми роботи)	60
3.3. Рекомендації для батьків і педагогів щодо зниження агресивної поведінки дитини	72
Висновки до розділу 3	75
ВИСНОВОК.....	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79
ДОДАТКИ.....	86

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

1. НУШ – нова українська школа
2. А. д. – агресивність дітей

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку України склалося багато передумов для формування небажаних проявів у суспільстві. В країні оголошено військовий стан, проходить активна цифровізація в усіх сферах життя, відбуваються часті конфлікти в оточуючому середовищі, емоційна нестабільність, стосунки в родині, а також небажання дотримуватись норм та правил поведінки – усе це негативно впливає на соціалізацію молодшого школяра, його навчальну мотивацію та міжособистісні стосунки. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження проявів агресивної поведінки та детермінант її формування в умовах міжособистісної взаємодії у дітей молодшого шкільного віку. Схиляємося до думки науковців, що саме сім'я відіграє в цих процесах ключову роль. Стиль виховання в родині, внутрішній сімейний мікроклімат, спосіб реагування батьків на дії дитини впливає на становлення її як свідомої особистості. Саме через спостереження за поведінкою значущих дорослих та однолітків дитина поступово опановує морально-етичні орієнтири, диференціює поняття добра і зла, соціально схвалюваних та неприйнятних дій. На нашу думку, наукове обґрунтування таких взаємозв'язків сприятиме підвищенню ефективності психологічного супроводу дітей та їхніх родин, пошуку шляхів вирішення проблеми агресивної поведінки серед молодших школярів, профілактики та корекції поведінки, а також розробці превентивних програм для шкільного середовища.

Шляхом різноманітних педагогічно-психологічних досліджень було сформовано теоретичні тлумачення понять «агресія» та агресивність (М.Еріксон, К.Лоренц), окреслено механізми формування агресивної поведінки (З.Фройд, К.Хорні). Дитяча агресивність висвітлюється у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема Л.Берковіц, О. Бовть, Л.Мізерної, Р.Уолтерса, Г.Паренса, Л.Семенюк та інших. Проблеми соціальної адаптації, освітнього

процесу та сімейного виховання досліджували І. Астремська, Л. Бегеза, О. Дроздов, О. Качмар, Є. Кіричевська та багато інших науковців.

У психологічних дослідженнях зазначається, що агресивна поведінка дітей є багатофакторним явищем, яке формується під впливом як внутрішніх (індивідуально-психологічних), так і зовнішніх (соціальних, сімейних) чинників. Зокрема, в українській психології вивчається проблема стилів сімейного виховання на емоційний розвиток дитини (І.Іванова, О.Петренко), визначені типи агресивних реакцій у дітей різного віку (Л.Сидоренко, Т.Гуменюк), виділені соціально-психологічні умови, що сприяють формуванню агресії (Н.Ковальчук).

Однак недостатньо дослідженими залишаються особливості впливу дисфункціонального сімейного середовища на розвиток агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку, потребує дослідження та розвитку модель психолого-педагогічної корекції дитячої агресії в умовах освітнього простору, мало уваги приділено систематизації та класифікації сімейних факторів ризику, що сприяють виникненню агресивних проявів у молодших школярів.

Таким чином, соціальна значущість і недостатнє висвітлення проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження: «Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів».

Зв'язок роботи з науковою темою кафедри Наше дослідження здійснюється в межах наукової теми кафедри: «Психологічні особливості взаємодії та суб'єктів взаємодії», оскільки воно спрямоване на вивчення особливостей взаємодії між дитиною та її найближчим соціальним оточенням – сім'єю. Агресивна поведінка розглядається саме як результат порушення або деформації міжособистісної взаємодії між членами родини.

Мета дослідження полягає у теоретичному узагальненні та емпіричному дослідженні ролі сім'ї у формуванні агресивної поведінки молодших школярів.

Відповідно до мети були окреслені такі **завдання** дослідження:

- проаналізувати теоретичні підходи до вивчення проблеми агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку та впливу сімейного виховання;
- визначити причини та психологічні чинники агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, виявити зв'язок між особливостями сімейної взаємодії та проявами агресії у дітей;
- емпірично дослідити рівень агресивності дітей та особливості сімейного мікроклімату, розробити корекційну програму та надати психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики та корекції агресивної поведінки на рівні сім'ї та у шкільному середовищі

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу сімейного середовища на формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. Відповідно до визначеної мети і сформульованих завдань застосовувались такі методи дослідження:

теоретичний: аналіз і систематизація літературних наукових джерел, порівняння і узагальнення одержаної інформації, що стосуються проблематики агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та вплив родини на її формування, а також систематизація та порівняння отриманих даних;

емпіричний: ґрунтується на застосуванні стандартизованих психодіагностичних методик, серед яких спостереження, «Опитувальник для батьків «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) (Ейдемільер Е. Г., Юстицькіс В. В., 2000)», «Тест руки» Вагнера, Графічна методика «Кактус» (М.А.Панфілова), проєктивна методика «Малюнок сім'ї». Отримані результати підлягали *якісному* та *кількісному* аналізу, а також *статистичній* перевірці із використанням *коефіцієнта кореляції Пірсона (r)*, що дозволило виявити взаємозв'язки між показниками агресивної поведінки молодших школярів та впливом сімейних стосунків на її формування.

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилася на базі Криворізької гімназії № 92 Криворізької міської ради. Кількість респондентів склала 28 осіб у віці 9 – 11 років.

Практичне значення одержаних результатів:

- результати теоретичного та емпіричного дослідження щодо впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів можуть бути використані фахівцями, які працюють із дітьми зазначеної категорії та їх батьками;
- полягає у можливості використання результатів дослідження у роботі практичних психологів, педагогів, соціальних працівників для ранньої діагностики агресивних тенденцій у дітей, розробки профілактичних заходів і психокорекційних програм у межах роботи з родиною;

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження обговорювалися і набули схвалення на педагогічній раді закладу, засіданні методичного об'єднання надавачів освіти молодших класів. Участь та виступ у панельній дискусії на тему «Психологічна травма в умовах діджиталізації», яка відбулася в рамках VII Міжнародного наукового конгресу Society of Ambient Intelligence 2024.

Результати дослідження можуть бути використані для роботи практичних психологів щодо профілактики та корекції агресивності у дітей молодшого шкільного віку.

Публікації. Стаття «Цифровізація усіх сфер життя як причина травми та агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку» ("Digitalization of all spheres of life as a cause of trauma and aggressive behaviour in primare school age children") у збірнику наукових матеріалів "Congress proceedings" VII Міжнародного наукового конгресу Society of Ambient Intelligence 2024

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 71 найменування

(українською та англійською мовами), та 5 додатків. Робота викладена на 118 сторінках друкованого тексту, вміщує 3 таблиці та 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Вікові особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку

Спостереження за поведінкою дітей молодшого шкільного віку дозволяє стверджувати, що становлення особистості в цьому періоді зумовлюється низкою взаємопов'язаних чинників – біологічними передумовами (зокрема, станом здоров'я і спадковістю), соціальними трансформаціями та особливостями соціального оточення дитини.

Комплексне вивчення даного вікового етапу представлено у працях В. Давидова, Д. Ельконіна, а також їхніх послідовників – Л. Андарова, А. Дусавицького, А. Маркова. Соціально-психологічні та педагогічні аспекти розвитку молодших школярів були предметом дослідження таких науковців, як Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, М. Славін. Незважаючи на те, що ці праці датовані різними періодами, вони залишаються актуальними в умовах сучасних освітніх та соціальних змін і потребують подальшого осмислення в контексті нових викликів.

Молодший шкільний вік охоплює період приблизно від 6 – 7 до 10 – 11 років і характеризується активним розвитком когнітивної, емоційної та моральної сфер особистості. У цей період дитина змінює свій соціальний статус, переходячи в систему шкільної освіти, що супроводжується адаптацією до нових вимог та ролей. Саме в цей час формуються базові риси особистості, соціальні установки та емоційно-вольова сфера, а також відбувається становлення особистісної ідентичності [46]. Дитина виявляє високу пластичність, відкритість до зовнішніх впливів і готовність до засвоєння соціальних норм через механізми наслідування та соціального навчіння. В цей період у дитини значно розширюється коло інтересів,

що також пов'язано зі зміною кола її спілкування: крім батьків, дитина спілкується з педагогами та однолітками в школі та в позашкільній діяльності [68].

Згідно з даними сучасної вікової психології, у цьому віці відбувається перехід від наочно-образного до словесно-логічного мислення. Якщо в дошкільному віці дитина здебільшого оперує конкретними уявленнями, то в молодшому шкільному віці вона починає опановувати елементи логічного мислення, хоча повноцінне формально-логічне міркування ще недоступне. Критичне мислення на цьому етапі лише зароджується, проявляючись у спробах зіставляти факти, аналізувати та узагальнювати, однак переважає егоцентричний тип сприймання, коли дитина тяжіє до суб'єктивного бачення ситуацій, зосередженого на власних бажаннях та потребах [46].

Особливої уваги заслуговує той факт, що у молодшому шкільному віці дитина ще не володіє повним розумінням моральних норм та не завжди здатна осмислено співвідносити власні вчинки з усталеними етичними орієнтирами. Вона ще не усвідомлює причину осуду з боку дорослих за прояви агресії чи негативні дії, оскільки з її власної позиції така поведінка може здаватися виправданою. Саме тому вкрай важливим є педагогічний супровід у формуванні моральної рефлексії через пояснення мотивів поведінки в контексті соціальних ситуацій. Ставлення молодших школярів до моральних норм та вимог, а також особливості їх засвоєння та інтерпретації значною мірою зумовлені внутрішніми характеристиками особистості дитини. Йдеться, зокрема, про актуальні мотиваційні настанови, рівень розвитку моральної рефлексії, здатність диференціювати моральну значущість соціальних взаємодій та вчинків, а також наявність особистого досвіду моральних переживань.

На однакові за змістом ситуації діти можуть реагувати по-різному, залежно від рівня морального розвитку: одна дитина усвідомлює несправедливість власного вчинку й переживає почуття провини, інша – боїться покарання, демонструючи переважно зовнішню форму регуляції поведінки, тоді як третя вважає свою

поведінку виправданою, керуючись установкою на помсту або відплату. Такі відмінності свідчать про складність формування моральної самосвідомості у молодшому шкільному віці [10].

Разом із тим, для молодших школярів характерний розрив між знанням моральних норм і здатністю до їхньої практичної реалізації. Така суперечність зумовлена віковою специфікою – дитина ще не вміє повною мірою співвідносити абстрактні знання з конкретною поведінкою в життєвих обставинах.

Суттєвою особливістю є й зміна системи авторитетів: якщо в дошкільному віці провідну роль відіграють батьки, то в молодшому шкільному віці дитина все частіше орієнтується на думку вчителя, інших дорослих та однолітків. Це сприяє формуванню нових соціальних установок і є підґрунтям для активного засвоєння моделей поведінки шляхом наслідування. Однак при цьому дитина краще розпізнає мотиви поведінки інших, ніж усвідомлює власні, що зумовлює необхідність спеціальної роботи зі сторони дорослих, спрямованої на розвиток морального самопізнання та емоційної рефлексії. Варто також зазначити, що молодші школярі добре взаємодіють зі значущими дорослими, їм імпонує, якщо з ними говорять про серйозні речі, наприклад, не тільки про навчання та оцінки, але й про стосунки між дорослими чи події у світі. Спілкуватися про це зі школяриками слід доступною для них мовою, вони готові до співпраці, адже дітям цього віку дуже легко встановлювати контакт з дорослими [10].

Науковці, які вивчали особливості дітей молодшого шкільного віку, також зазначають, що у цей період діти стають активнішими в соціальному плані, їм притаманні добрі поривання: вони готові допомогти безпорадній людині, поділитися або навіть віддати другу свою іграшку чи книжку. На подальші добрі чи негативні вчинки дитини впливатиме здоровий чи нездоровий мікроклімат і шкільного колективу, і родини.

Таким чином, молодший шкільний вік виступає критичним періодом для морального виховання дитини, і особливої актуальності набуває вивчення тих

чинників, що впливають на появу та закріплення агресивних проявів у поведінці. Розуміння вікових особливостей дітей цього періоду дозволяє більш ефективно виявляти причини агресії та розробляти психолого-педагогічні стратегії її корекції.

1.2. Психологічна сутність та види агресивної поведінки у дітей: причини та чинники.

Агресивна поведінка дітей є предметом активного наукового дослідження в галузях психології, педагогіки та соціології. З огляду на складність і багатогранність цього феномену, у науковій літературі представлено широкий спектр підходів до визначення понять «агресія», «агресивність» та «агресивна поведінка».

Загалом агресія трактується як форма деструктивної поведінки, спрямованої на спричинення фізичної чи психологічної шкоди іншій особі, яка не бажає бути об'єктом такої дії. У педагогічній та психологічній термінології ці поняття часто використовуються як синонімічні. Зокрема, в «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка зазначено, що «агресивність дітей (від лат. *Aggressio* – напад) – емоційний стан і риса характеру дитини. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями — гніву, злості, намаганням заподіяти іншому травму (фізично чи морально). А. д. є наслідком поганого ставлення до них (брак чуйності й поваги, надмірна строгість, зловживання покараннями)» [19, с.15].

У тлумачному словнику психіатричних термінів поняття агресії подається як один із механізмів психологічного захисту, що особливо характерно для неофрейдистського підходу. У словнику-довіднику із соціальної діяльності це явище трактується як прояв деструктивних тенденцій у межах міжособистісної взаємодії. Р. Чалдіні та Д. Кенрік наголошують, що агресивна поведінка характеризується наявністю реальної шкоди для жертви, а В. Аверін підкреслює її усвідомлений, навмисний характер. У науковій літературі поняття агресії та агресивної поведінки розкриваються через різні підходи. Так більшість авторів (І. Дубровіна, Т. Лаврентьєва, Т. Марцинковська, Н. Микляєва, Т. Чиркова та ін.) трактують агресію як навмисне нанесення фізичної або психологічної шкоди іншій

особі, а агресивну поведінку – як форму дій, через які проявляється агресія. Зважаючи на це, акценти в профілактичній і корекційній роботі з агресивними дітьми робляться передусім на виявлення та усунення причин, що зумовлюють подібну поведінку.

Серед численних дефініцій агресії виокремлюються такі: А. Басс визначає агресію як реакцію, що завдає шкоди іншій особі; Е. Фромм – як спрямованість на заподіяння шкоди живим чи неживим об'єктам; В. Овчаренко – як насильницькі або наступальні дії з метою знищення чи нанесення шкоди; Л. Семенюк – як руйнівну діяльність, що суперечить соціальним нормам і викликає дискомфорт у об'єкта впливу.

Попри відмінності в підходах, більшість учених сходяться на думці, що агресія не є вродженим біологічним проявом, а формується під впливом соціального середовища та взаємин у ньому, що підтверджує актуальність вибору нашого наукового дослідження.

У дітей молодшого шкільного віку прояв агресії є нічим іншим, як інструментом вказати свою значущість та бажанням досягнути своєї мети. Основними факторами прояву агресії у дітей є стиль виховання в родині, демонстрація сцен насилля, нестабільні соціально-економічні умови життя, індивідуальні особливості дитини та соціально-культурний рівень родини. Спостерігаючи за молодшими школярами, ми відзначали, що вони проявляють як фізичну агресію, яка проявляється у застосуванні фізичної сили до іншої особи (штовхання, удари, ляпаси тощо); непряму агресію, виражається опосередкованими діями, що завдають шкоди (плітки, злісні жарти), або емоційними вибухами, які не спрямовані на конкретного адресата (крик, тупання ногами, грюкання дверима тощо); вербальну агресію у формі словесного негативного впливу, такі як образи, погрози, прокльони, лайка; схильність до роздратування, що виявляється у частих та неадекватних спалахах гніву; та негативізм як протидія зовнішнім вимогам,

проявлена у формі пасивної непокори або активного спротиву авторитетам, нормам і правилам

Після початку військової агресії у дітей зазначеного віку значно посилились почуття провини та підвищений рівень тривожності, що у поєднанні з недостатньо сформованими механізмами емоційної саморегуляції зумовлює зниження контролю над емоційними станами. Унаслідок цього можуть виникати імпульсивні реакції, зокрема агресивного характеру.

У цьому контексті значущою є вікова психологічна особливість дітей молодшого шкільного віку – егоцентризм, описаний Ж. Піаже. Егоцентричне мислення передбачає неспроможність дитини повною мірою враховувати зовнішні обставини, які не залежать від неї. Через це дитина може приписувати собі відповідальність за події, на які вона не має жодного впливу. Наприклад, вона може інтерпретувати розлучення батьків, воєнні події та прояви агресії з боку дорослих до неї як результат власної провини [21].

У ситуаціях, коли емоційне навантаження перевищує здатність дитини до саморегуляції, вона часто вдається до агресивної поведінки як до форми психологічного захисту. Таким чином, спалахи агресії в цьому віці можуть мати компенсаторний характер, виступаючи реакцією на хронічну тривогу, невизначеність та емоційну перевантаженість. Але парадокс у тому, що без агресії ми, як вид не змогли би вижити, агресія допомагає вибудовувати власні кордони та захищати свою територію, як це описував К. Лоренц [42].

Отже, агресія може бути охарактеризована як поведінкова реалізація внутрішньої агресивності, яка має цілеспрямований характер і спричиняє негативні наслідки для оточення.

У дитячому віці агресія зазвичай формується під впливом поєднання індивідуально-психологічних, соціальних і виховних факторів, тому особливу увагу в дослідженні спробували приділити саме впливу дитячо-батьківських стосунків на формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку,

оскільки на цьому етапі активно відбувається становлення морально-етичних орієнтацій та соціальної взаємодії.

Сучасні дослідження засвідчують, що в окремих дітей молодшого шкільного віку агресивна поведінка може набувати ознак сталої особистісної риси. Такий процес супроводжується деформацією особистісного розвитку, порушеннями емоційно-вольової сфери та ускладненням соціальної взаємодії, насамперед у спілкуванні з ровесниками.

Вивчаючи аналітичний матеріал з досліджень щодо психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку, нами помічено, що існують певні причини та чинники, які сприяють формуванню агресивної поведінки молодшого школяра. Педагогічні дослідження засвідчують, що А.д. характеризується певною динамікою та, як правило, активізується в періоди вікових криз і емоційної нестабільності. Агресивна поведінка розглядається як набутий тип реагування, в основі якого агресивність постає як особистісна характеристика, сформована в процесі соціалізації та здебільшого функціонує як спосіб психологічного самозахисту.

До чинників, що спричиняють прояви агресії, відносять низку взаємопов'язаних причин: біологічних, соціальних, медичних, психологічних та педагогічних, які у сукупності впливають на поведінкові реакції дитини. Досить часто дитина, щоб привернути до себе увагу дорослого починає поводити себе провокуюче, як от кричати, тупати ногами, проявляти фізичну чи вербальну агресію. Найчастіше така поведінка формується вдома, а потім переноситься в оточуюче середовище. В цьому віці агресія проявляється в різних формах: дратівливості, неслухняності, гіперактивності, дитячій жорстокості, імпульсивних спалахах гніву, брехні, звинуваченнях або вербальних скаргах [40].

На підставі наукових досліджень та практичних спостережень ми можемо виділити низку ключових чинників, що зумовлюють агресивну поведінку дітей, серед яких: агресія як спосіб привернути увагу дорослих, особливо у родинах, де має місце нестабільне виховання, надмірний контроль, ігнорування та емоційна

холодність (*соціально-виховні чинники*); формування агресивних патернів на основі спостережень та внаслідок впливу прикладів дорослих (зокрема агресивних реакцій батьків), через медіа, включаючи фільми, ігри, соціальні мережі (*моделювання поведінки та наслідування як один із механізмів*); неспроможність дитини самостійно розпізнавати, контролювати та регулювати негативні емоції, що провокує імпульсивні агресивні реакції як відповідь на фрустрацію, образу чи інше емоційне напруження (*емоційна незрілість*); агресивність як сформована риса характеру або стиль міжособистісної взаємодії (*психологічні чинники*); незадоволені потреби дитини (за теорією Л. Божович, 1972) в безпеці, прийнятті, увазі, самоствердженні провокують підвищення внутрішнього напруження (*потреби та мотиваційна сфера*); агресія як форма самозахисту дитини в умовах психологічної небезпеки або втрати, на тісний зв'язок між станом тривожності та агресією як захисною реакцією особистості вказує в своїх дослідженнях А. Фройд (*захисні механізми психіки*); у дітей молодшого шкільного віку агресивна поведінка може мати й цілеспрямований характер для досягнення домінування (*маніпулятивна форма*).

Значну увагу в дослідженнях дитячої агресії приділено й емоційним наслідкам такої поведінки як для агресора, так і для його жертви. Це може призвести до зміцнення хибної моделі поведінки, де сильний завжди правий, або до емоційної травматизації, виникнення страху, невпевненості в собі, депресивних реакцій.

Таким чином, причини агресивної поведінки мають комплексний характер і зумовлені взаємодією біологічних, психологічних, соціальних та педагогічних чинників. Агресивну поведінку молодших школярів також можемо розглядати як одну з можливих реакцій на несприятливі життєві обставини фізичного або психоемоційного характеру, що супроводжуються станами стресу, фрустрації й слугують своєрідним механізмом психологічного самозахисту. Розуміння цієї взаємозалежності є важливим для розроблення ефективних корекційно-виховних

програм, спрямованих на попередження і зниження агресивності у дітей молодшого шкільного віку.

1.3. Роль сім'ї у розвитку особистості дитини: наукові підходи

Сім'я відіграє ключову роль у формуванні як негативних так і позитивних проявів у поведінці дитини під час її соціалізації, адже саме вона виступає базовим соціальним інститутом, у межах якого забезпечується задоволення основних потреб дитини, формуються засади її виховання та створюються умови для всебічного розвитку. Родина задовольняє усі потреби дитини, починаючи від матеріальних і закінчуючи духовними, і саме тут дитина проходить перші етапи соціалізації, засвоює моральні цінності, правила взаємодії з іншими та основи світогляду.

Як зазначав В. О. Сухомлинський, саме в родинному оточенні відбувається становлення найважливіших якостей майбутнього громадянина – працьовитість, духовність, відповідальність, а також любов до рідної землі. Він образно порівнював сім'ю з джерелом, яке наповнює річку державного життя, закладаючи фундамент для майбутнього розвитку особистості [66].

На думку Ю. Рембовського, сім'я є малою, проте складноорганізованою соціальною групою, в якій між її членами існує специфічна система ролей, що ґрунтується на моральній відповідальності, взаємоповазі, емоційному зв'язку та культурних традиціях [58]. А. Адамські підкреслює, що сім'я є не лише неформальною групою з тривалими емоційними зв'язками, а й соціальним інститутом, який виконує важливі функції: від виховної до інтеграційної, забезпечуючи стабільність та безперервність соціального порядку [2].

Сучасна українська сім'я функціонує в умовах динамічних трансформацій, обумовлених як суспільними змінами, так і специфічними викликами сьогодення. З одного боку, такі зрушення сприяють оновленню традиційної моделі сімейних відносин. З іншого – незавершеність реформ і соціально-економічна нестабільність призводять до ослаблення виховного потенціалу сім'ї та часткової втрати нею традиційних функцій, передусім виховної. Ці виклики стали предметом численних наукових досліджень.

Значний внесок у вивчення особливостей сучасного сімейного виховання зроблено в межах співпраці Державного інституту проблем сім'ї і молоді з лабораторією сімейного виховання Інституту проблем виховання НАПН України. Дослідницька увага зосереджена на таких аспектах: батьківсько-дитячі взаємини, вплив ціннісних орієнтацій батьків на розвиток дитини, виховання в умовах малих міст і сільських громад, особливості соціалізації в сімейному середовищі тощо.

Саме сім'я покликана допомогти дитині адаптуватися в соціумі. Процес соціалізації дитини починається із сімейного виховання, тому варто наголосити, що на формування агресивності та прояву агресивної поведінки дитини впливають різноманітні фактори, які присутні в сім'ї: конфліктність або неадекватний стиль родинного виховання (надмірний контроль, неконтрольовані заняття власних дітей, погіршення взаємин з братами та сестрами тощо).

Наше припущення щодо впливу батьківського прикладу на дітей через спостереження та научіння було підтверджено ще А. Бандурою (американський психолог, який досліджував вплив соціального середовища на людську поведінку). У 1961 році, науковець дослідив вплив моделювання агресії на дитячу поведінку: Експеримент з лялькою Бобо, який допоміг зрозуміти вплив соціального середовища на формування поведінки дитини, і тим самим підтвердив, наскільки приклад є важливим для формування навичок поведінки, особливо в контексті розгляду психологічного становлення як особистості дітей молодшого шкільного віку. Діти навчаються поводитися так, як інші люди у їх оточенні, і це включає як позитивну, так і негативну поведінку. А в сучасних умовах суть експерименту з лялькою Бобо має безперечне значення [4].

Ми вважаємо, що, зважаючи на значну роль сімейного виховання у становленні особистості дитини, необхідно працювати з батьками, які мають великий вплив на життя своєї дитини та можуть контролювати те, що споглядає дитина, з ким спілкується, яку інформацію отримує з тих чи інших цифрових приладів. Спостерігаючи за поведінкою дітей, намагатися давати їм якомога більше

посилань на джерела, які сприятимуть тому, щоб молодші школярі внаслідок наслідування формували моральні якості, які не будуть провокувати агресію в дитини. У даному випадку ми розуміємо, що, через психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, різноманітні бесіди на моральну тематику на неї не вплинуть: їй краще дати можливість бачити та наслідувати. Питання прояву агресії у дітей молодшого шкільного віку, як її уникнути, які практики краще застосовувати, аби попередити її прояви або хоча б зменшити їхню інтенсивність, також плануємо висвітлити у цій роботі.

1.4. Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку

1.4.1. Стилi сімейного виховання

Сімейне виховання завжди відігравало важливу роль у розвитку та вихованні дитини, залишаючись актуальним у всі часи, адже вона відіграє ключову роль у збереженні традицій, передачі життєвого досвіду, знань та цінностей наступним поколінням. Вона має не лише пізнавальне, а й велике моральне значення, виступаючи важливим чинником формування гармонійної особистості, а також сприяє розвитку соціальних зв'язків. Сімейне виховання є базовим і найпершим видом впливу на дитину, який починається ще з перших днів її життя. Саме в родинному середовищі формуються основи особистості, морально-етичні орієнтири та моделі поведінки. Тип сімейного виховання, стиль спілкування між членами родини, ставлення батьків до дитини – усе це визначає характер взаємодії дитини з навколишнім світом та впливає на процес її соціалізації.

Сім'ї, які здатні забезпечити емоційне тепло, стабільність, чіткість правил і вимог, створюють сприятливе середовище для розвитку гармонійної та відповідальної особистості. Натомість порушення взаємин діти – батьки нерідко призводить до формування внутрішніх конфліктів, психологічних бар'єрів, зниження самооцінки та емоційної нестабільності.

Одним із ключових чинників, що впливають на ефективність сімейного виховання, є стиль, який обирають батьки. Стилi виховання формуються на основі поєднання двох головних компонентів – рівня вимогливості та рівня емоційної підтримки (чуйності). Тип виховання, якого дотримуються батьки, визначає не лише стиль взаємодії з дитиною, але в майбутньому здатність її до самостійного життя в соціумі. Залежно від поєднання таких характеристик, як вимогливість і чуйність, виділяють кілька основних стилів виховання: гіперопіку, авторитарний,

ліберальний, демократичний і непослідовний. Кожен із цих стилів по-різному впливає на психоемоційний розвиток дитини, формування її характеру, рівень самостійності, відповідальності та соціальної адаптації. Успішність виховного впливу батьків на пряму залежить від того, наскільки гармонійно поєднуються в їх поведінці дисциплінуючі заходи з емоційною підтримкою, довірою та розумінням.

Е. Ейдеміллер та В Юстицкіс, розробивши опитувальник «Аналіз сімейних відносин», запропонували виявляти особливості порушення процесу виховання в сім'ї за такими ознаками: ступінь зайнятості батьків вихованням дитини; ступінь задоволення потреб дитини; кількість і якість вимог до дитини в сім'ї (надмірності чи недостатності); нестійкість стилю виховання, тобто різка зміна стилю та прийомів виховання. Аналіз поєднань перелічених ознак виховання дає змогу виявити стилі виховання, що несприятливо позначаються на розвитку особистості дитини. За допомогою опитувальника АСВ також виявляють психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, спричинені насамперед особистісними проблемами батьків, що розв'язуються за рахунок дитини; стимулювання проявів дитячих якостей у дитини, що призводить до розвитку психічного інфантилізму дитини; виховна невпевненість батьків; фобія втрати дитини; недорозвиненість батьківських почуттів, що зумовлюють емоційне відторгнення, жорстоке поводження з дитиною; проєкція на дитину власних небажаних якостей; винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, характерним проявом якого є вираження невдоволення виховними методами іншого (з позиції «хто правий?»); зрушення в установках батьків до дитини залежно від її статі, коли спостерігається неусвідомлене неприйняття дитини іншої статі. Такий підхід у виявленні хибних установок у дитячо-батьківських відносинах допомагає правильно зорієнтувати батьків на їх усунення.

Кожен стиль сімейного виховання, як і хибні уявлення щодо виховання дітей, має безпосередній вплив не лише на поведінкові реакції дитини, а й на формування її емоційної сфери, рівень адаптації, комунікативні навички та загальний напрям

особистісного розвитку. Надмірний контроль або, навпаки, його відсутність можуть стати причинами глибоких психологічних труднощів у майбутньому. Саме тому надзвичайно важливо дотримуватися балансу між вимогливістю і підтримкою, виховуючи дитину в атмосфері взаємоповаги, довіри та любові.

1.4.2. Сімейні конфлікти

Сім'я є найпершим соціальним інститутом, у якому дитина засвоює моделі поведінки, у тому числі й у ситуаціях конфлікту чи насилля. За даними наукових досліджень, схильність до агресивної та насильницької поведінки значною мірою визначається тим, у якому сімейному середовищі виховувалася дитина. Ще М. Монтень, досліджуючи витoki людської поведінки, підкреслював, що ставлення до дитини в ранньому віці – з боку батьків, годувальниць і вихователів – формує фундамент її майбутнього морального обличчя. Заохочення жорстокості чи байдужість до агресії можуть сприяти становленню антисоціальної особистості.

Ф. Бекон вважав, що на вибір поведінки, зокрема насильницької, впливають так звані «ідоли мислення». Зокрема, «ідоли печери» - суб'єктивні упередження, симпатії та антипатії, а також «ідоли театру» – некритично засвоєні уявлення, які здатні зумовити агресивні дії особистостей із недостатнім моральним самоконтролем.

Необіхевіорист А. Бандура, розвиваючи свою концепцію соціального наочіння, стверджував, що насильство найчастіше є результатом засвоєних у дитинстві моделей поведінки. У процесі спостереження за діями дорослих, особливо батьків, дитина формує репертуар реагування на життєві труднощі, зокрема й у формі агресії. Якщо батьки систематично демонструють насильницьку поведінку як у ставленні одне до одного, так і до дитини, – це формує в неї уявлення про агресію як норму.

Ці висновки підтверджуються емпіричними дослідженнями М. Страуса, Р. Джеллеса та Т. Стейнметца, які виявили пряму залежність між агресивною поведінкою батьків у подружжі та застосуванням фізичного насильства до дітей. Крім того, діти, які зростають у такому середовищі, з високою ймовірністю повторюють ці моделі у власній поведінці, стаючи як жертвами, так і ініціаторами насильства у дорослому житті.

Вітчизняні науковці, зокрема Н. Максимова, В. Семиченко, В. Заслуженюк, В. Оржеховська, також наголошують на впливі сімейного виховання щодо формування А.д. Вони виокремлюють низку факторів, що підвищують ризик формування насильницької поведінки: дефіцит позитивного спілкування в сім'ї, відсутність моральних орієнтирів у батьків, недбалість в організації побуту, нерозуміння внутрішнього світу дитини, грубе та зневажливе ставлення дорослих.

В рамках нашого дослідження повинні зауважити, що сімейні конфлікти також є однією з ключових передумов виникнення агресії та насильства у родині. Під сімейними конфліктами зазвичай розуміють зіткнення інтересів, потреб, цінностей або очікувань між членами родини, що супроводжуються емоційним напруженням. За характером прояву конфлікти можуть бути вербальними (словесними) і проявлятися у формі суперечок, звинувачень, криків; поведінковими, тобто демонстративним ігноруванням, маніпуляціями, покараннями; а також прихованими, як от пасивна агресія, уникнення контакту.

До основних причин виникнення конфліктів у сім'ї належать розбіжності в поглядах на виховання дітей, фінансові труднощі, зради, психоемоційне виснаження одного з партнерів, а також порушення комунікації між членами сім'ї.

1.4.3. Насильство та агресія в середовищі сім'ї

Особливу загрозу для здорового функціонування сім'ї становить домашнє насильство, що може набувати різних форм: фізичне насильство, психологічне, економічне насильство та сексуальне. Варто зазначити, що агресія в сім'ї може виступати наслідком виховної дисфункції. У багатьох випадках агресивна поведінка батьків має коріння в їхньому власному досвіді з дитинства, що супроводжувався жорстоким поводженням або емоційною занедбаністю. У дітей, які зростають у подібному середовищі, формується підвищена толерантність до насильства; порушення здатності до емпатії та схильність до агресії як домінуючого способу взаємодії з оточенням.

Ці моделі поведінки часто транслуються у подальші стосунки, зокрема у власній дорослій сім'ї, формуючи трансгенераційну передачу насильства. Вивчення впливу конфліктного сімейного середовища на психоемоційний розвиток дитини свідчить про те, що діти, які є свідками або жертвами конфліктів і насильства, зазнають зниження самооцінки, мають почуття провини, тривожних і депресивних станів, втрачають базове відчуття безпеки, у них формується недовіра до світу; проявляється агресивність, замкнутість, залежні форми поведінки та виникають труднощі у соціалізації [67].

У психологічному вимірі формування агресивної поведінки дитини обумовлюється низкою механізмів, серед яких: імітація агресивної моделі поведінки батьків; відсутність безпечного емоційного простору в родині; несформованість навичок конструктивного вираження емоцій (страху, сорому, гніву); брак емпатійної підтримки з боку дорослих.

1.4.4. Емоційна підтримка та ігнорування потреб дитини

Емоційна підтримка з боку батьків є однією з базових умов для гармонійного психоемоційного розвитку дитини. Особливо це актуально для дітей молодшого шкільного віку, які проходять важливий етап адаптації до шкільного середовища, соціалізації та розвитку самооцінки. Ігнорування емоційних потреб дитини (потреби в любові, схваленні, безпеці) часто змушує дитину шукати увагу будь-яким способом, зокрема через деструктивну або агресивну поведінку. Таким чином, агресія може виконувати функцію сигналу: «Побач мене», «Почуй мене». Батьківська емоційна відстороненість може бути пов'язана з психологічними проблемами самих дорослих – емоційним вигоранням, депресією, перенесеним травматичним досвідом, зайнятістю або несформованими навичками емоційного контакту, а тому діти, які не відчують підтримки, часто мають труднощі з розпізнаванням і вираженням власних емоцій, що збільшує ризик афективних зривів, істерик, імпульсивної поведінки. Агресія в цьому випадку виступає як заміник незрозумілих та замовчаних емоцій (гніву, образи, страху) [5].

На думку В. Моляко, діти з емоційно депривованих сімей частіше демонструють девіантну та агресивну поведінку, оскільки не мають ефективних механізмів саморегуляції [48]. Дослідження А. Бандури також підтверджують, що діти, які не отримують належної моделі емоційної підтримки, схильні до копіювання агресивних стратегій поведінки, які вони бачать у найближчому оточенні, компенсуючи цим власну емоційну незадоволеність [3].

Окрім того, ігнорування потреб дитини (наприклад, у фізичному комфорті, відпочинку, адекватному спілкуванні, ігровій активності) формує відчуття фрустрації. Якщо фрустрація повторюється систематично, це може сприяти формуванню агресії як способу «відновлення контролю» або «помсти» за ігнорування. Відсутність емоційного тепла та підтримки з боку батьків є одним із

найпотужніших чинників, що сприяє формуванню агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Дослідження Н. Максимової засвідчують, що дефіцит емоційного контакту між дитиною та батьками є важливою передумовою розвитку внутрішньої агресії, яка згодом може трансформуватись у зовнішню агресивну поведінку. У таких дітей спостерігається підвищений рівень тривожності, дратівливості, образливості, а також схильність до конфліктної поведінки серед однолітків [45].

За даними Т. Левченко, недостатня емоційна підтримка у сім'ї часто поєднується з ігноруванням основних емоційних потреб дитини – у прийнятті, схваленні, безпеці. Це формує у дитини відчуття відторгнення, меншовартості, що, у свою чергу, провокує ворожість до навколишнього середовища та зниження самоконтролю [39]. Підтвердженням цього є й висновки Л. Виготського, який підкреслював, що розвиток емоційної сфери дитини нерозривно пов'язаний з якістю міжособистісних взаємин у родині. Емоційна холодність або ігнорування з боку батьків може стати джерелом неадекватних реакцій, таких як агресія або емоційна відстороненість [15]. Н. Лаврентьєва зазначає, що дефіцит позитивного спілкування між батьками та дітьми спричиняє дезадаптацію та схильність до агресивних реакцій, що виступають як спосіб самоствердження або прояву внутрішньої напруги [38]. Батьки, які постійно демонструють критичність, байдужість або надмірний контроль, провокують у дитини емоційну захищеність, тривожність і, як наслідок, зовнішню (або внутрішню) агресію.

Основними наслідками дефіциту емоційної підтримки в сім'ї для дитини буде зниження рівня емоційного інтелекту, нестійка самооцінка, високий рівень тривожності або навпаки – гіперактивність, схильність до конфліктності у школі та агресивні способи самоствердження.

Одним із ключових чинників формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є характер спілкування між батьками та дитиною. З позиції психологічної науки спілкування виконує не лише інформативну, але й

регулятивну та емоційно-ціннісну функції, особливо в сімейному контексті. Саме через вербальну та невербальну взаємодію з дорослими у дитини формуються базові уявлення про себе, інших людей і соціальні норми.

Як зазначає Н. Лаврентьєва, дефіцит позитивного спілкування між батьками та дітьми спричиняє дезадаптацію та схильність до агресивних реакцій, що виступають як спосіб самоствердження або прояву внутрішньої напруги. Батьки, які постійно демонструють критичність, байдужість або надмірний контроль, провокують у дитини емоційну захищеність, тривожність і, як наслідок, зовнішню (або внутрішню) агресію. На думку О. Безпалько, агресивна поведінка часто є результатом комунікативної некомпетентності батьків, які не здатні побудувати з дитиною довірливий діалог. Авторка підкреслює, що агресія дітей молодшого шкільного віку є не стільки свідомим вибором, скільки реакцією на негативне емоційне середовище, створене порушенням батьківським спілкуванням [6]. Дослідження М. Маковецької також свідчить про те, що агресія дітей тісно пов'язана з такими аспектами спілкування в сім'ї: відсутність емоційного тепла, приниження дитини у присутності інших, недотримання особистих меж дитини, а також систематичне ігнорування її думки або почуттів [44]. Згідно з даними дослідження В. Семиченко, авторитарний стиль взаємодії, який передбачає одностороннє, директивне спілкування, призводить до формування у дитини ворожості, недовіри до дорослих та агресивних реакцій як способу самозахисту [60]. У свою чергу, пасивність батьків, їх емоційна відстороненість або гіперопіка також можуть провокувати поведінкові девіації, оскільки дитина не отримує навичок конструктивної соціальної взаємодії. Особливо важливу роль відіграє стиль батьківської комунікації у ситуаціях конфлікту або стресу. Як виявили у своєму дослідженні Р. Джеллес і М. Страус, в родинх із високим рівнем вербальної агресії (постійну критику, приниження, образи) діти частіше демонструють фізичну агресію в навчальному середовищі та у спілкуванні з однолітками [65].

Таким чином, характер батьківсько-дитячого спілкування є суттєвим фактором, що впливає на розвиток агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Наявність емоційного контакту, взаємної поваги та вміння дорослих регулювати власну поведінку виступає захисним механізмом проти розвитку агресії, тоді як токсичне або холодне спілкування формує агресивні патерни реагування у дитини.

Висновки до розділу 1

У першому розділі було проаналізовано теоретичні аспекти агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, що дало змогу окреслити загальну картину проблеми та визначити основні напрями подальшого дослідження.

З'ясовано, що молодший шкільний вік є чутливим періодом у розвитку особистості дитини, для якого характерне активне формування емоційно-вольової сфери, соціальних навичок і морально-етичних уявлень. У цей час діти особливо вразливі до зовнішніх впливів, що може сприяти виникненню агресивної поведінки як реакції на труднощі у взаємодії з оточенням.

Агресивна поведінка розглядається у науковій літературі як форма соціально неприйнятної активності, спрямованої на заподіяння шкоди іншому або на самозахист. Така поведінка може бути як ситуативною, так і стійкою, що потребує уваги з боку педагогів, психологів та батьків.

Проаналізовано основні причини та чинники, які можуть спричинити формування агресивної поведінки. До таких належать: емоційна нестабільність, фрустрація потреб, особливості темпераменту, вплив соціального середовища, стиль виховання, приклади агресивної поведінки в родині або у ЗМІ. Показано, що агресія часто виникає як відповідь на внутрішню напругу, невдоволення або емоційну незахищеність дитини.

Особливу увагу приділено ролі сім'ї у розвитку особистості дитини. Сім'я виступає першочерговим соціальним середовищем, де формуються базові моделі поведінки, емоційне сприйняття світу, самооцінка та ставлення до інших людей. Порушення у системі сімейних стосунків, відсутність підтримки або надмірна жорсткість у вихованні можуть стати підґрунтям для прояву агресивності. Водночас позитивний мікроклімат у сім'ї, довірливі стосунки з батьками та послідовне виховання значно знижують ризик формування агресивних тенденцій.

Аналіз теоретичних підходів та результатів емпіричних досліджень, здійснений у межах першого розділу, засвідчив вагомий вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Встановлено, що стиль взаємодії в родині, зокрема авторитарний, ліберальний або непослідовний, а також хибні уявлення батьків про виховання здатні провокувати емоційну нестабільність та схильність до агресивних реакцій у дитини. Натомість демократичний стиль виховання створює умови для формування емоційного балансу, адекватного самоконтролю та соціально прийнятної поведінки.

З'ясовано, що сімейні конфлікти, насильство та агресія в родинному середовищі є сильними стресогенними чинниками, які порушують базове відчуття безпеки дитини, спричиняють психологічну напругу та ведуть до деструктивних моделей поведінки. Особливо небезпечною є ситуація, коли дитина стає свідком або ж об'єктом насильства, що закріплює в її свідомості агресивні сценарії реагування.

Недостатність емоційної підтримки, ігнорування базових психологічних потреб дитини (у прийнятті, розумінні, захисті) веде до почуття емоційної ізоляції, що часто проявляється у вигляді компенсаторної агресивності. Дитина в такому середовищі не отримує досвіду емпатійної взаємодії, що ускладнює соціалізацію та регуляцію власних емоцій. Окрему роль у формуванні агресивної поведінки відіграє стиль спілкування між батьками й дитиною. Знецінення, критика, ігнорування або ж агресивна комунікація з боку дорослих можуть сприяти розвитку ворожості, підвищеної дратівливості та низької стресостійкості у дитини.

Отже, за результатами теоретичного аналізу встановлено, що саме сімейне середовище є ключовим чинником, що може як стимулювати формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку, так і слугувати ресурсом для її попередження завдяки здоровим емоційним зв'язкам, підтримці та конструктивній взаємодії.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація та методологія емпіричного дослідження

В умовах сучасного суспільства спостерігається тривожна тенденція зростання випадків прояву агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Цей феномен викликає занепокоєння як у педагогів, так і у психологів, адже саме в молодшому шкільному віці закладаються основи емоційного реагування, соціальної взаємодії та поведінкових моделей. У межах нашого дослідження ми прагнемо виявити *взаємозв'язок між стилем сімейного виховання та рівнем агресивності дитини*, що дозволить глибше зрозуміти механізми формування деструктивної поведінки.

Дитяча агресивність формується під впливом соціального середовища: те, який досвід здобуває дитина та які моделі поведінки вона бачить навколо себе, визначає, чи засвоїть вона конструктивні чи деструктивні форми взаємодії. Якщо дитина постійно спостерігає сварки, конфлікти або фізичні сутички в родині, вона часто починає копіювати таку поведінку. У випадках, коли агресивні вчинки дитини підтримуються або заохочуються в сім'ї, вона переносить їх і на інші соціальні ситуації.

Проявами агресивності можуть бути грубість, схильність до бійок, ворожість, зухвалість, жорстокі жарти, насильство над тваринами, емоційна нестабільність, підозрілість і дратівливість. Значну роль у розвитку агресії відіграє стиль виховання: надмірна суворість і покарання можуть викликати у дитини озлобленість, імпульсивність і нездатність контролювати свої емоції. У результаті агресивність закріплюється як риса характеру. Наукові дослідження свідчать, що агресивна поведінка, яка виникла в дитинстві, часто зберігається і в дорослому віці

як стабільна особистісна характеристика. Якщо в дитячо-батьківських стосунках відсутні любов, турбота та тепло, більше того, батьки уникають взаємодії та спілкування з дитиною, байдужі до неї, то своєю агресивною поведінкою дитина намагається таким чином привернути увагу батьків, отримати їхню любов та підтримку [41].

Проблематика впливу сімейного середовища на розвиток агресивності активно досліджувалась як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями: Бех, О. Бондаренко, О. Бондарчук, А. Варга, С. Деніжна, А. Дмитренко, С. Ковальов, В. Кравець, П. Мармазинська, В. Нефьодов, М. Сова, В. Столін, О. Тарновська, Ю. Щербань та інші. Зокрема, О. Курпіта у своїй роботі акцентує увагу на тому, що стиль виховання у сім'ї безпосередньо впливає на емоційний стан та поведінкові реакції дитини. Вона зазначає, що відхилення у системі виховання дитини негативно впливають на формування її як особистості [37]. І. Фурманов у своїх дослідженнях зазначає, що причини агресивності молодших школярів можуть бути різними і залежать від багатьох факторів, але вагомою все ж таки є відносини в родині та сімейне виховання. Дослідник виділяє ряд недоліків у сімейному вихованні, які можуть сприяти формуванню агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку – це дисгармонійні стосунки між членами родини (батьки – діти, батько – мати, брати - сестри); неправильна реакція батьків на поведінку дитини, яка їх не влаштовує; взаємозв'язок між покаранням та рівнем контролю (суворі покарання сприяють формуванню агресивності у дітей, а слабкий контроль може призвести до формування асоціальної поведінки); батьківська байдужість та емоційна холодність; протиріччя у вимогах щодо поведінки дитини, а також погрози, ультиматуми, шантаж, ізоляція [41].

Метою нашого емпіричного ми ставимо *виявлення взаємозв'язку (кореляції) між стилем сімейного виховання та проявами агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку*. Для досягнення цієї мети нами було поставлено такі завдання: визначити домінуючі стилі сімейного виховання та хибні уявлення про

виховання у сім'ях дітей, що беруть участь у дослідженні; діагностувати рівень агресивності та тривожності у дітей; проаналізувати взаємозв'язок між отриманими показниками. Для реалізації дослідження нами було обрано *комплекс психодіагностичних методик*, які дозволяють охопити як сімейне середовище, так і емоційно-поведінкові характеристики дитини: для визначення стилю сімейного виховання – «Опитувальник АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс)»; для виявлення прихованих емоційних станів та рівня тривожності – графічна методика «Кактус»; як індикатор емоційного клімату в родині та суб'єктивного сприйняття сімейних ролей – «Малюнок сім'ї»; для діагностики агресивних імпульсів та способів їх вираження – «Тест руки» Вагнера; для оцінки типу та рівня агресивної реакції – тест «Агресивність» (Модифікація Розенцвейга)

2.2. Діагностика проявів агресивної поведінки молодших школярів та вплив сімейних відносин на її формування

Одним із ключових аспектів наукового дослідження є ретельний та обґрунтований добір учасників дослідження. У практичній діяльності нерідко трапляється хибне уявлення, що агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку завжди очевидна, проте насправді її прояви можуть бути замаскованими, пригніченими або латентними, а це ускладнює її діагностику. До того ж практика досліджень свідчить, що результати психодіагностики не завжди збігаються зі спостереженнями дорослих. Деякі діти у повсякденному житті можуть демонструвати агресивні реакції, але під час психодіагностики не завжди мають високі показники, і, навпаки, відносно спокійні школярі можуть виявляти підвищений рівень агресивності за результатами тестування. Існує також група дітей, у яких агресивна поведінка проявляється як у реальних соціальних взаємодіях, так і в діагностичних показниках.

Ці спостереження підкреслюють важливість застосування розширеного підходу до формування вибірки, що передбачає включення до дослідження не лише дітей з очевидними проявами агресії, зафіксованими дорослими, а й тих, чия агресивність виявляється лише за допомогою тонких психодіагностичних індикаторів. Такий підхід сприятиме отриманню більш повної, достовірної та об'єктивної картини структури агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Отже, вивчення особливостей агресивної поведінки молодших школярів має здійснюватися з урахуванням комплексу методологічних вимог. Для досягнення максимальної достовірності результатів дослідник повинен враховувати як загальні принципи організації дослідження, так і специфіку поведінкових проявів дітей у процесі психодіагностики. Крім цього, ставлячи перед собою завдання детально вивчити особливості та причини прояву агресивної поведінки молодших школярів,

а також вплив сімейних відносин на її формування, необхідно було обрати у вибірку не окремих дітей з яскраво вираженою, на погляд дорослих, агресивною поведінкою, а й інших, у яких вона не проявлялася або проявлялася слабо. Таким чином, для досягнення мети нашого дослідження нами було здійснено діагностування 28 здобувачів освіти 3 – 4 класів з числа тих, які відвідують школу офлайн (так як деякі діти, у зв'язку з ситуацією в країні, за бажанням батьків навчальний заклад не відвідують, а навчаються у форматі онлайн).

З огляду на виявлені труднощі у вивченні дитячої агресивності, було підібрано комплекс психодіагностичних методик, описаних в літературі та спрямованих на оцінювання рівня агресії, а також соціально-психологічних і особистісних характеристик, що з нею пов'язані.

Для досягнення мети роботи нами було використано опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс)», розроблений у дитячому варіанті. Методика дозволяє діагностувати дисфункції в системі взаємного впливу членів родини, порушення в структурно-рольовому аспекті життєдіяльності родини й у механізмі її інтеграції. Вона призначена для вивчення досвіду батьків у вихованні дитини і пошуку помилок у батьківському вихованні. (Додаток А) Даний опитувальник виявляє стилі виховання та помилки у дитячо-батьківських відносинах, зокрема гіпер-та гіпопротекція, потурання, ігнорування потреб, надмірність вимог (обов'язків), недостатність обов'язків, надмірність вимог-заборон тощо. Обробка результатів опитувальника АСВ у межах нашого дослідження дає змогу встановити зв'язок стилю батьківського виховання та проявів агресії у дітей молодшого шкільного віку.

У межах цього дослідження агресивність розглядається як схильність до ворожого реагування на більшість висловлювань, дій або вчинків оточуючих, що не зумовлена об'єктивними обставинами чи необхідністю, тому з метою оцінки рівня сформованості особистісної риси «агресивність» у молодших школярів (здобувачі освіти 3–4 класів) нами було використано методику «Агресивність» (модифікація

тесту Розенцвейга). Методика ґрунтується на відомому тесті Розенцвейга і передбачає пред'явлення досліджуваним 24 ілюстрацій, на яких зображено людей у різноманітних емоційно напружених, фруструючих або стресогенних ситуаціях. Спільною рисою всіх зображень є наявність взаємодії між двома персонажами, де дії одного з них можуть бути інтерпретовані іншим як агресивні, навмисно провокативні чи образливі, або ж як випадкові, ненавмисні, спричинені необізнаністю чи відсутністю наміру завдати шкоди чи приниження. (Додаток Б)

Проективна методика «Малюнок сім'ї» є однією найпоширеніших методик діагностування дітей для з'ясування особливостей сімейних взаємин (у сприйнятті дитини). Вона є доцільною для дослідження впливу сімейного виховання на агресивність молодших школярів, оскільки дозволяє виявити глибинні емоційні переживання, типи взаємодії та приховані конфлікти у сім'ї через символічне зображення. Проективний характер методики базується на принципі проєкції внутрішнього світу дитини на малюнок, що дозволяє виявити несвідомі установки, страхи, конфлікти та емоційні потреби. Якщо ж вести мову про сім'ю як центральний об'єкт дослідження, то дитячий малюнок демонструє уявлення дитини про сімейну структуру, ролі, емоційні зв'язки та рівень безпеки в сім'ї. Через розміщення фігур, їх розміри, відстань між ними, наявність або відсутність певних членів сім'ї з'являється можливість зробити висновки про авторитарність, емоційну холодність, гіперопіку тощо. (Додаток В) Вважаємо проєктивну методику «Малюнок сім'ї» доцільною і під час психокорекційної роботи: діти охоче виконують завдання, що робить методику ефективною навіть у роботі з емоційно закритими або тривожними дітьми, що свідчить про її екологічність та безпечність; можливість повторного використання. «Малюнок сім'ї» добре поєднується з бесідою, тестами на агресивність, що дозволяє створити комплексну діагностичну картину.

Графічна методика «Кактус» (М. Панфілової) призначена для дослідження емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного, молодшого шкільного віку і

підлітків. При проведенні діагностики дитині пропонуються намалювати кактус на аркуші паперу таким, яким вона собі його уявляє. При обробці результатів беруться до уваги дані, які відповідають усім графічним методам, а саме: розмір малюнка, просторове положення, характеристика ліній, сила натискання олівця. Окрім цього, обов'язково враховуються специфічні показники, які властиві саме цій методиці: характеристика «образу кактуса», манери малювання, опис голок. (Додаток Г)

Методика «Тест руки» Вагнера спрямована на виявлення в дитини схильності до агресивності як особистісної риси. За допомогою стимульного матеріалу (стандартних 9 зображень кисті руки та однієї чистої картки без зображення) дітям дається завдання уявити людину, якій належить ця рука, та описати її та її дії. (Додаток Д)

2.3. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження впливу сімейних відносин на агресивну поведінку молодших школярів

Емпіричне дослідження ми проводили на базі Криворізької гімназії № 92 Криворізької міської ради в період проходження переддипломної розвивально-корекційної практики.

У дослідження були задіяні 28 дітей віком 9 – 11 років, які є здобувачами освіти в 3 – 4 класах, серед них – 12 дівчат та 16 хлопців. З метою впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку було сформовано групу з 28 дітей для проходження проєктивної методики «Малюнок сім'ї», для виявлення агресивності у поведінці – графічна методика «Кактус», «Тест руки» Е. Вагнера, тест «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга) та 28 осіб – батьки цих дітей – для проходження опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс)».

Представимо результати дослідження впливу сімейних відносин на агресивну поведінку молодших школярів, які отримали після проведення обраних нами методик.

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку як і її прояви залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників. Але нам у межах нашого дослідження було цікавим дослідити саме особливості сімейного виховання, які впливають на формування агресивності у дитини, тому що для дітей молодшого шкільного віку родина – це соціальна група, з якою вона першочергово взаємодіє. Надмірна або недостатня опіка, потурання, ігнорування, завищені очікування, надмірність або недостатність вимог-заборон, батьківська непослідовність – усе це може впливати на прояви агресії молодшого школяра в соціумі.

Провівши тест-опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс)», ми отримали такі результати: не мають відхилень у стилях виховання дітей – 15 родин (54%), інші (46% - 13 родин) мають хибне

уявлення про виховання дітей, при чому спостерігається поєднання кількох шкал, які вказують на недоліки у вихованні молодших школярів (детальніше: табл. 2.1, 2.1.2).

За результатами дослідження, бачимо, що серед опитаних батьків спостерігається тенденція до гіперпротекції (43%). Це вказує, що батьки головним своїм завданням бачать виховання дитини, вони приділяють їй багато часу, уваги та сил. Поруч з гіперпротекцією – шкала: недостатність вимог-заборон (39%), яка означає, що дитині «все дозволено», за будь-які порушення вона не нестиме відповідальності. Спостерігається серед опитаних батьків помилка у вихованні – потурання (7%), коли для батьків бажання дитини – закон, недостатність обов’язків дитини (18%), мінімальність санкцій (21%), проєкція на дитину власних небажаних якостей (25%), потураюча гіперпротекція (4%), домінуюча гіперпротекція (7%) та ін. Можемо припустити, що такі відхилення у вихованні дитини з часом можуть призвести до неконтрольованої та протестної поведінки, агресивності імпульсивності, тривожності.

Таблиця 2.1

Розподіл досліджуваних за показниками, отриманих в результаті проведення тесту-опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс)»

№	Домінуюча шкала, що відображає ставлення батьків до виховання дитини	Кількість батьків	Визначення кількості батьків у % відношенні
1	Гіперпротекція	12	43%
2	Гіпопротекція	0	-
3	Потурання	2	7 %
4	Ігнорування потреб дитини	0	-
5	Надмірність вимог (обов’язків)	0	-

6	Недостатність обов'язків дитини	5	18 %
7	Надмірність вимог-заборон (жорстокий стиль виховання)	4	14%
8	Недостатність вимог-заборон до дитини	11	39%
9	Надмірність санкцій (жорстокий стиль виховання)	0	-
10	Мінімальність санкцій	6	21%
11	Нестійкість стилю виховання	0	-
12	Підтримка дитячих якостей	2	7%
13	Проекція на дитину власних небажаних якостей	7	25%
14	Розширення сфери батьківських почуттів	1	4%
15	Перевага жіночих якостей	1	4%

Таблиця 2.1.2

Неправильні типи виховання, які, згідно опитувальника АСВ, формуються внаслідок поєднань кількох стилів виховання, зазначених в Таблиці 1

№	Домінуюча шкала, що відображає ставлення батьків до виховання дитини	Кількість батьків	Визначення кількості батьків у % відношенні
1	Потураюча гіперпротекція	1	4
2	Домінуюча гіперпротекція	2	7
3	Емоційне відкидання		

Припущення, яке ми зробили, починаючи наше дослідження, щодо впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів має підтвердження: діти, в родинях яких за опитувальником «Аналіз сімейних

взаємовідносин АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс)» використовуються неправильні типи виховання, проявлять агресивність та тривожність в поведінці. Цьому є підтвердження в подальших результатах нашого дослідження серед дітей.

Розглянемо результати дослідження за проєктивною методикою «Малюнок сім'ї». Особливістю методики є те, що дитина через зображення своєї сім'ї проявляє несвідомі установки страхи, конфлікти, емоційні зв'язки в родині, рівень безпеки, стиль виховання. Варто зазначити, що рівень образотворчої культури дітей, які взяли участь у дослідженні, відзначається низьким рівнем та примітивністю. Малюнки, які малювали діти, переважно схематичні, зображення членів сім'ї без особливостей, тому для з'ясування, хто зображений на малюнку, що він робить, який у нього настрій доводилося лише за допомогою уточнюючих питань. Помітною була перевага темних кольорів, відчуження та відстань між членами родини, дитина зображає себе окремо, що може свідчити про недостатню увагу зі сторони батьків, емоційну холодність, конфліктність, а це може бути причинами фрустрації та агресії дитини. Лише деякі діти на зображенні використовували яскраві кольори, намагалися передати емоції рідних (переважно позитивних), крім людей, на малюнках були зображення сонця, неба, домашніх тварин. Загалом проєктивна методика «Малюнок сім'ї» показала, що з 28 дітей – 13 (46%) мають позитивний погляд на родину, а отже, агресивні риси характеру не виявлені або проявляються в незначній мірі, та 15 (54%) – мають проблеми в родині, тим самим фактор прояву агресії у них підвищений (рис.2.1)

Рис. 2.1 «Результати проєктивної методики «Малюнок сім'ї»

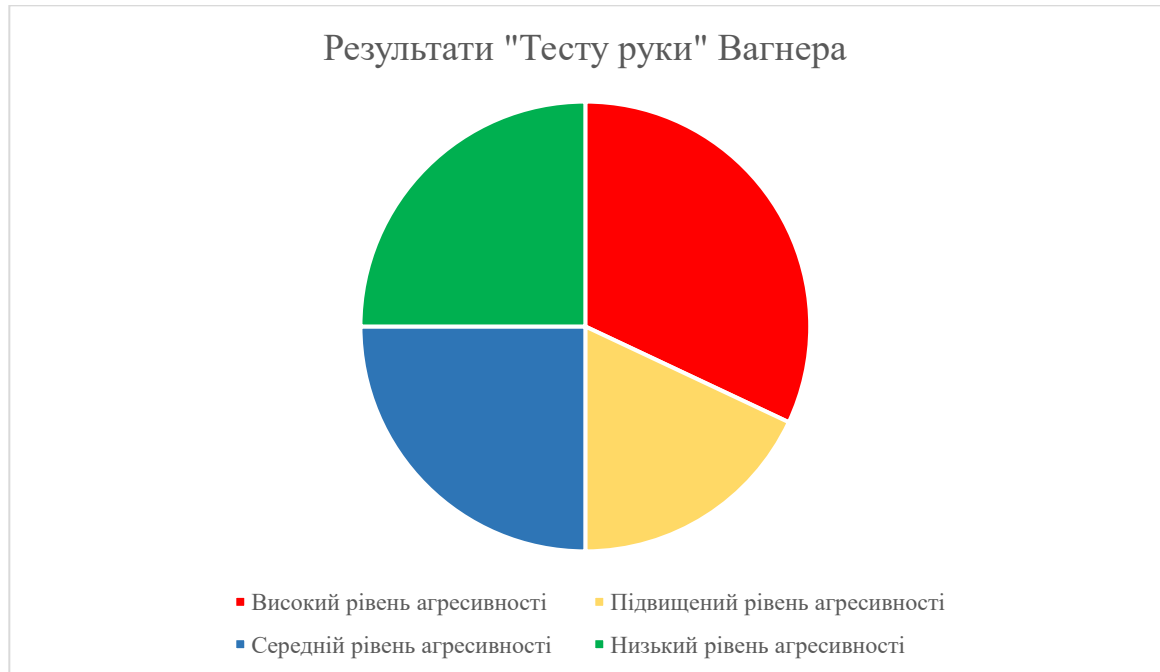
Дослідження за «Тестом руки» Вагнера (рис.2.2). було використане нами з метою виявлення ознак агресивності дітей молодшого шкільного віку за допомогою особливостей їхнього індивідуального сприйняття стимульного матеріалу, який їм було запропоновано. На основі тих діагностичних даних, які отримали, бачимо такі результати: високий рівень агресивності проявляє 9 дітей, що складає 32%, підвищений рівень агресивності виявлено у 18% (5 дітей), середній рівень агресивності, що свідчить про порушення поведінки, які не є агресивно спрямованими мають 25% (7 дітей), низький рівень агресивності, яка проявляється лише в особливих ситуаціях демонструють 25% (7 осіб). Бачимо, що діти проявляють агресивність в значній мірі, що може свідчити про поширеність цього феномену серед дітей молодшого шкільного віку.

Отримані дані засвідчують важливість індивідуалізованого підходу до діагностики агресивності. У молодших школярів агресивна поведінка часто має ситуативний характер і може бути зумовлена різними мотиваційними чинниками – від захисної реакції до відповіді на фрустрацію.

Слід також враховувати, що виявлення агресії у 50% дітей не обов'язково свідчить про наявність патологічних форм поведінки. На цьому етапі розвитку

агресивність нерідко виконує функцію самоствердження, дослідження соціальних меж або емоційного розрядження, і не завжди має руйнівний характер.

Рис. 2.2 «Результати «Тесту руки» Вагнера»

Проводячи аналіз результатів методики «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга), ми зосередили увагу на яскраво виражені агресивні реакції та відсутність агресії. Дитина з досить розвиненою рисою характеру «агресивність» на більшість дій з боку оточуючих людей буде реагувати агресією, причому навіть тоді, коли дія іншої людини не була викликана прагненням заподіяти їй неприємностей. Дитина, у якої особистісна риса агресивності виражена слабо, на подібні ситуації буде реагувати по-іншому: дружелюбно, намагаючись розрядити виниклу напруженість, заспокоїти, не надаватиме значення тому, що трапилося. (рис.3). За результатами методики було з'ясовано, що 54% (15 осіб) проявляють агресивність, а 46% (13 осіб) – не проявляють агресію або ж вона у них слабо виражена (рис.2.3)

Рис. 2.3 «Результати методики «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга).

Для виявлення стану емоційної сфери дитини, наявності агресивності, її спрямованості та інтенсивності нами була використана графічна методика «Кактус» М. Панфілової. У табл. 2.2 зазначені результати, що отримані в ході дослідження за допомогою методики «Кактус».

Таблиця 2.2

Результати вивчення емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку за методикою «Кактус»

Шкали	Виявлено ознаки	Не виявлено ознак
Агресивність	17 осіб – 61%	11 осіб – 39%
Імпульсивність	15 осіб – 54%	13 осіб – 46%
Егоцентризм	9 осіб – 32%	19 осіб – 68%
Невпевненість в собі, залежність	7 осіб – 25%	21 особа – 75%
Демонстративність	20 осіб – 71%	8 осіб – 29%
Скритність, обережність	6 осіб – 21%	22 особи – 79%
Оптимізм	6 осіб – 21%	22 особи – 79%
Тривожність	16 осіб – 57%	12 осіб – 43%

Жіночність	4 особи – 14%	24 особи – 86%
Інтровертність	7 осіб – 25%	21 особа – 75%
Прагнення до домашнього захисту	24 особи – 86%	4 особи – 14%

Отже, за результатами отриманих нами даних, можемо зробити висновок, що у дітей молодшого шкільного віку переважають такі якості: агресивність, імпульсивність, демонстративність та награність, тривожність й прагнення до домашнього затишку. Так як наше дослідження спрямоване на дослідження проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку, то на підставі отриманих даних за методикою «Кактус», маємо 61% (17 осіб) з ознаками агресивності від загальної вибірки – достатньо високий показник.

Як було зазначено, емпіричне дослідження мало на меті виявлення взаємозв'язку (кореляції) між стилем сімейного виховання та проявами агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Зіставивши результати дослідження щодо хибності уявлень про виховання та наявності агресивності у дітей (варто зазначити, що враховувався показник агресивності, підтверджений мінімум результатами двох методик) отримали такі дані (табл.2.3):

Таблиця 2.3

Зіставлення показників агресивної поведінки молодших школярів та вплив сімейних стосунків на її формування

	Батьки	Агресивність дитини
Порушення наявні	15 родин	12 осіб
Порушення не виявлені	13 родин	5 осіб

Провели статистичну перевірку із використанням коефіцієнта кореляції Пірсона (r), щоб виявити взаємозв'язки між показниками агресивної поведінки молодших школярів та впливом сімейних стосунків на її формування: статистичній перевірці із використанням коефіцієнта кореляції Пірсона (r), що дозволило виявити взаємозв'язки між показниками агресивної поведінки молодших школярів та впливом сімейних стосунків на її формування: $r=0.45$, $p<0.05$. Це свідчить про

наявність статистично значущого взаємозв'язку. Таким чином, можемо стверджувати, що стосунки в родині можуть мати вплив на формування агресивної поведінки молодших школярів.

Висновки до розділу 2

З метою проведення емпіричного дослідження про вплив сімейних стосунків на формування агресивної поведінки молодшого школяра на базі Криворізької гімназії № 92 Криворізької міської ради було організовано та проведено дослідження сформована вибірка з 28 здобувачів освіти (3 – 4 класів) та з 28 батьків цих дітей.

Програма дослідження складалася з п'яти послідовних етапів, а саме: підбір групи здобувачів освіти для діагностування проявів агресивності та їхніх батьків з метою визначення помилок у сімейному стилі виховання; діагностика батьків і дітей з метою виявлення А.д. та впливу сімейних відносин на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку; обробка та аналіз отриманих результатів; розробка корекційно-розвивальної програми щодо зниження агресивності та розвиток навичок конструктивної взаємодії серед молодших школярів з елементами казко-, ігро- та арт-терапії; надання методичних рекомендацій для корекції агресивності у дітей молодшого шкільного віку.

З метою з'ясування впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів була проведена анонімна психодіагностика з використанням наступних методик: для визначення стилю сімейного виховання – «Опитувальник АСВ (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс)»; для виявлення прихованих емоційних станів та рівня тривожності – графічна методика «Кактус»; як індикатор емоційного клімату в родині та суб'єктивного сприйняття сімейних ролей – «Малюнок сім'ї»; для діагностики агресивних імпульсів та способів їх вираження – «Тест руки» Вагнера; для оцінки типу та рівня агресивної реакції – тест «Агресивність» (Модифікація Розенцвейга).

Аналіз результатів показав, що частина батьків мають хибне уявлення про виховання й припускаються помилок у дитячо- батьківських стосунках. Найвищі показники: гіперпротекція – 43%, недостатність вимог-заборон – 39%. У свою

чергу, використані методики діагностування здобувачів освіти підтверджують наявність агресивності у дітей молодшого шкільного віку: графічний тест «Кактус» виявив 61 % дітей з ознаками агресивності, проєктивна методика «Малюнок сім'ї» – 54%, «Тест руки» Вагнера – 50 %, тест «Агресивність» (модифікація тесту Розенцвейга) – 54 %. Згідно статистичної перевірки із використанням коефіцієнта кореляції Пірсона (r) – це дозволило виявити взаємозв'язки між показниками агресивної поведінки молодших школярів та впливом сімейних стосунків на її формування: $r=0.45$, $p<0.05$. Цей показник свідчить про наявність статистично значущого взаємозв'язку. Отже, можемо стверджувати, що стосунки в родині можуть мати вплив на формування агресивної поведінки молодших школярів.

Результати проведеного емпіричного дослідження підтвердили гіпотезу про те, що стиль сімейного виховання та характер дитячо-батьківських взаємин можуть мати істотний вплив на рівень агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Індивідуально-психологічні особливості дитини – такі як рівень самоконтролю, сформованість моральних уявлень, навички соціальної взаємодії – виступають додатковими детермінантами агресивної поведінки.

Для ефективного подолання агресивних проявів у молодших школярів необхідно впроваджувати системну психокорекційну роботу в межах освітнього середовища. Водночас успішність таких заходів значною мірою залежить від готовності батьків до співпраці з фахівцями освітнього закладу та їхнього прагнення до змін не лише в поведінці дитини, а й у власному стилі виховання.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Теоретичні засади та принципи психологічної корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку та профілактика агресивності

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку є складним психолого-педагогічним феноменом, що формується під впливом біологічних, психологічних та соціальних чинників, тому й при складанні психологічної програми профілактики та корекції агресивної поведінки нами було враховано різноманітні теоретичні підходи, на яких базується корекційна робота при роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Згідно соціальної теорії наuczіння А. Бандури, діти засвоюють модель агресивної поведінки через спостереження за значущими дорослими (батьками, вчителями). З часом наслідують їх, засвоюють агресивну модель поведінки, особливо, якщо наявна повторюваність певних дій, а негативна реакція на них відсутня [4]. Згідно психоаналітичної теорії, представниками якої є З. Фройд та К. Абрахам, агресія трактується як прояв внутрішніх конфліктів, фрустрацій або незадоволених потреб, відповідно корекція передбачає перенаправлення енергії агресії у соціально прийнятні форми (Freud, 1961). Гуманістична концепція К. Роджерса розглядає психокорекцію в прийнятті дитини, розвитку у неї емпатії, самоповаги, позитивної самооцінки та у створенні безпечного середовища [49]. Когнітивно-біхевіоральний підхід (А. Бек, Д. Мейхенбаум) розглядає агресію як результат неадаптивних когнітивних схем, а отже, корекція передбачає формування альтернативних способів реагування, розвиток навичок самоконтролю та рефлексії [47].

У науковій літературі поняття «корекція» розглядається як процес, який сприяє виправленню певних поведінкових патернів та поліпшенню поведінки, а також як «метод комплексного психологічного впливу на дитину з метою трансформації її життєвих установок, поглядів, поведінкових навичок і розвитку пізнавальних функцій – пам'яті, уваги, мислення» [44]. Отже, для того, щоб робота з агресивною дитиною була ефективною, потрібно, щоб вона носила не епізодичний, а системний характер – це передбачає цілісне опрацювання характерологічних особливостей особистості.

Дослідники зазначають, що завдяки збереженим механізмам навіювання та ідентифікації, встановити контакт з молодшими школярами є відносно легким завданням. У той же час, соціально-психологічна служба в закладі освіти до сих пір сприймається дитиною та її батьками як караюча, тому через страх та недовіру можуть виникнути проблеми при роботі зі здобувачами освіти молодшого шкільного віку. Тому доцільно взаємодіяти з дітьми, використовуючи елементи ігро-, казко- та арт-терапії – це сприятиме формуванню довірливих стосунків і позитивного образу фахівця як джерела підтримки.

Корекційна робота з агресивними дітьми молодшого шкільного віку ґрунтується на низці принципів: усвідомлення дитиною відповідальності за власну поведінку; щоденна демонстрація конструктивної поведінки з боку найближчого оточення; негайне припинення деструктивної агресії та її справедливе засудження.

Говорячи про спеціальні принципи поведінкової корекції, варто зазначити, що фахівці пропонують дотримуватися таких: принцип об'єктивності (слід сфокусуватися на вербальних і невербальних проявах, фізіологічних реакціях, емоційних і моторних відповідях); принцип поведінкової оцінки (включає аналіз причин, форм і наслідків агресивної поведінки); принцип системності (вивчення агресивних проявів у різних контекстах); принцип співробітництва – побудова партнерських стосунків між психологом, педагогом і дитиною, спрямованих на позитивні зміни.

Фахівці, які працюють з агресивними дітьми, мають дотримуватися етичних норм, виявляти емпатію, гуманізм, уважність, стриманість, уникати упередженості. Неприпустимо нав'язувати власні оцінки, ігнорувати індивідуальні психофізіологічні особливості або перекладати відповідальність за результат лише на дитину.

Безпосередня робота з агресією включає в себе такі елементи: послаблення, перенаправлення, навчання конструктивного вираження гніву; опосередкований вплив через розвиток Я-концепції, самосвідомості, самооцінки; формування впевненості, толерантності; розширення поведінкового репертуару: перехід від ворожості до співпраці; розвиток емоційної компетентності всіх учасників освітнього процесу – ось основні напрями корекційної роботи. Оскільки агресивні діти часто мають низький рівень емоційного самоконтролю, важливо формувати навички саморегуляції, керування гнівом і агресією, а також навчати релаксаційним технікам.

В рамках нашого дослідження, погоджуємося з думкою дослідників, що під час роботи з агресивними проявами в поведінці молодших школярів, варто дотримуватися чотирьох ефективних стратегій при роботі з гнівом. Зокрема,

- ✓ Формування безпечних способів вираження гніву – через фізичну активність або творчість.
- ✓ Символічне позначення гніву – малювання червоним кольором, ліплення з пластиліну.
- ✓ Вербалізація емоцій – надання можливості висловити гнів словами, що сприяє емоційному розрядженню.
- ✓ Рефлексія причин гніву – аналіз ситуацій, що його викликають, усвідомлення власних реакцій і вибір соціально прийнятних форм вираження.

3.2. Структура, етапи та методи реалізації програми (заняття, техніки, форми роботи)

Результати нашого емпіричного дослідження свідчать про те, що агресивна поведінка у молодших школярів є багатофакторним явищем, яке не завжди має патологічний характер. Виявлений рівень агресивності у понад 50% дітей не обов'язково свідчить про деструктивні тенденції, а радше відображає вікові особливості емоційного розвитку, потребу в самоствердженні, дослідженні соціальних меж або реакцію на фрустрацію. Водночас відсоток дітей без явних ознак агресії (до 50%) не гарантує повної відсутності агресивних імпульсів, які можуть бути пригнічені або контрольовані завдяки сформованим механізмам саморегуляції, соціальним нормам чи страху перед покаранням.

Ці дані підкреслюють необхідність індивідуального підходу до діагностики та корекції агресивної поведінки. Успішна корекційна робота має враховувати не лише зовнішні прояви агресії, а й її мотиваційні джерела, тип сімейного виховання, рівень емоційної зрілості дитини, а також сформованість навичок емоційної саморегуляції.

Запропонована нами корекційна програма «Зниження рівня агресивності, розвиток навичок саморегуляції та конструктивних способів взаємодії» перегукується з темою нашого дослідження «Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодшого школяра» і спрямована на:

- ✓ розвиток навичок емоційного самоконтролю та конструктивного вираження почуттів;
- ✓ формування емпатії, здатності до співпереживання та розуміння емоцій інших;
- ✓ зниження рівня тривожності та фрустрації як потенційних тригерів агресії;
- ✓ створення безпечного простору для самовираження та соціального навчання;
- ✓ залучення батьків до процесу корекції з метою гармонізації стилю виховання.

Програма базується на принципах гуманістичної психології, діяльнісного підходу та емоційно-ціннісного розвитку. Вона включає ігро-, казко- та арт-терапевтичні, психогімнастичні та рефлексивні методики, адаптовані до вікових особливостей молодших школярів.

Таким чином, корекційна програма є не лише засобом зниження агресивної поведінки, а й інструментом розвитку емоційного інтелекту, соціальних навичок та позитивної самооцінки дитини.

Мета програми: формування в молодших школярів навичок емоційної саморегуляції, зниження рівня агресивної поведінки та розвиток конструктивних способів взаємодії з однолітками й дорослими шляхом проведення психокорекційних занять з використанням ігро-, казко- та арт-терапії.

Завдання програми:

- ✓ Розвивати здатність дітей усвідомлювати та вербалізувати власні емоції.
- ✓ Формувати навички конструктивного вирішення конфліктів, зміцнювати емпатію та навички співпереживання.
- ✓ Знижувати рівень тривожності та фрустрації як чинників агресивної поведінки.
- ✓ Залучати батьків до процесу корекції з метою гармонізації стилю сімейного виховання.

Очікувані результати:

- ✓ Зменшення частоти та інтенсивності агресивних проявів у дітей.
- ✓ Підвищення рівня емоційної обізнаності та самоконтролю.
- ✓ Покращення навичок соціальної взаємодії та співпраці.
- ✓ Зростання рівня емпатії та толерантності до інших.
- ✓ Формування позитивного емоційного клімату в дитячому колективі.

Цільова аудиторія: діти молодшого шкільного віку. Група – 5 – 8 чоловік

Програма побудована з урахуванням вікових особливостей дітей, ролі сім'ї та потреби в емоційній саморегуляції.

Принципи реалізації програми: добровільність, конфіденційність, повага до особистості дитини, безоцінкове судження; ігрова форма занять.

На наш погляд, структура корекційної програми повинна включати в себе 5 етапів: діагностичний (проводиться з метою виявлення агресивності молодшого школяра та стилів виховання в родині); підготовчий (знайомство, створення безпечного простору, формування довіри); корекційний (заняття, які спрямовані на роботу з емоціями, розвитком навичок саморегуляції та самоконтролю); рефлексійний (усвідомлення змін, закріплення отриманих навичок) та підсумковий (дозволяє оцінити ефективність програми).

Працюючи над корекційним етапом програми, ми пропонуємо провести одинадцять взаємопов'язаних занять, які спрямовані на роботу з емоціями, виробленням навичок саморегуляції та контролю, покращенню навичок взаємодії в дитячому колективі:

Тема заняття	Мета заняття	Тривалість
«Я і мої емоції»	Навчитися розпізнавати власні емоції та правильно називати їх	35 хв.
«Що робити, коли я злюсь?»	Вибір конструктивних способів вираження агресії та розвиток умінь правильно ними користуватися	30 хв. (2 заняття)
«Я можу контролювати себе»	Засвоєння технік саморегуляції, вироблення навичок їх застосування	30 хв. (2 заняття)
«Мій внутрішній світ: супер-герой – це Я»	Розвиток умінь і навичок саморефлексії	40 хв.
«Моє позитивне Я»	Розвиток самооцінки та впевненості	40 хв.
«Я в колективі. Як знаходити друзів?»	Вчитися правилам взаємодії та повазі до інших, розвивати навички конструктивного спілкування	40 хв.

«Дружба і конфлікти»	Розвиток умінь та навичок вирішувати конфлікти мирно	30 хв. (2 заняття)
«Сім'я – моя фортеця»	Зрозуміти роль сім'ї у формуванні поведінки	40 хв.

Методи роботи, які можна використати з метою реалізації програми: психогімнастика (вправи на емоційне розслаблення та самоконтроль), арт-терапія (малювання емоцій, створення образів Я), рольові ігри (моделювання ситуації конфлікту та їх вирішення): казко-терапія (складання казки, аналіз поведінки персонажів, моральні висновки), ігрові методи, вправи на самоспостереження, робота з батьками.

З метою вдалої реалізації програми та досягнення поставлених завдань пропонуємо використовувати такі форми роботи: індивідуальні заняття (з дітьми з яскраво вираженими проявами агресії), групові заняття з елементами тренінгу (розвиток навичок соціальної адаптації, комунікації та саморегуляції); парні вправи (розвиток довіри, співпраці); інтерактивні зустрічі (ігри, творчі завдання, обговорення), спільні заняття з батьками (формування єдиного простору).

Заняття 1.

Назва: «Я і мої емоції»

Мета: навчити дітей розпізнавати та вербалізувати власні емоції

Обладнання: аркуші паперу, кольорові олівці, фарби, картки з емоціями, м'ячик

Хід заняття:

Емоційне коло – діти обирають картку, яка передає їхні емоції на початок заняття, сідають у коло, називають себе та по черзі розповідають, чому обрали таку картку й що вона означає. Діляться своїми думками про те, для чого нам емоції.

Вправа «Розфарбуй свій настрій» – школярам пропонується намалювати свій настрій фарбами та пояснити свій вибір.

Гра «Вгадай емоцію» – діти об'єднуються в пари, кожна обирає картку з емоціями та показує її іншим. Останні повинні вгадати цю емоцію.

Гра «Емоційний м'яч» – передаючи м'яч по колу, кожна дитина називає емоції, які вона відчувала (переживала) під час заняття.

Релаксація – коротка вправа на дихання «Квадрат»: рахунок до 4 – вдихаємо, затримали дихання, видихаємо, затримали дихання. Повторюємо декілька разів (зазначається, що таку практику можна застосувати, коли ти напружений, злий або схвилюваний).

Підсумок: обговорюється, що нового дізналися, як себе почувають.

Заняття 2 – 3 (тренер підбирає певну кількість поданих вправ для кожного заняття окремо, щоб провести два заняття).

Назва «Що робити, коли я злюсь?»

Мета: навчити дітей розпізнавати злість, безпечно її виражати, формувати вміння знаходити альтернативні способи реагування

Обладнання: картки з емоціями, аркуші паперу, фарби, олівці, м'ячик, «скринька агресії»

Хід заняття:

Емоційне коло – діти обирають картку, яка передає їхні емоції на початок заняття, сідають у коло, називають обрану емоцію та по черзі розповідають, чому обрали таку картку.

Бесіда «Злість – це нормально». В ході бесіди обговорюємо з дітьми, що таке злість, коли і чому ми її проявляємо (можна, щоб діти навели приклади ситуацій, в яких вони відчували злість).

Арт-терапевтична вправа «Малюнок гніву» дітям пропонується намалювати власний гнів кольорами, лініями, плямами (на власний розсуд). Після виконання вправи діти (дитина – якщо заняття індивідуальне) розповідають, що означають використані кольори та форми. Тренер допомагає перевести агресивні образи в конструктивні: «Що можна зробити з цим гнівом?», «А як його перетворити на супер-силу для досягнення мети?»

Арт-терапевтична вправа «Міняю гнів на ...» Пропонується з пластиліну (якщо є глина, то з неї) «зліпити» свій гнів – це може бути щось абстрактне, або, наприклад, монстр, камінь, палиця тощо. Потім ставиться завдання – змінити його на щось корисне та приємне, наприклад, квітка, іграшка, казковий герой. Під час рефлексії варто зазначити, що агресію можна перетворити на творчу енергію

Вправа «Злість у тілі» – дітям пропонуються на власному прикладі показати, як злість проявляється фізично (міміка, жести, рухи).

Гра «Злість – не монстр» – пропонується кожному намалювати власну злість, дати їй ім'я. Підводимо дітей до висновку, що злість можна візуалізувати, а отже, можна її знешкодити або замінити на іншу емоцію.

Вправа «Скринька агресії» – діти записують або малюють ситуації, які викликають у них бажання поводити себе агресивно, намагаються позбутися цього прояву в своїй поведінці, замикають їх (ситуації) у скриньку.

Релаксація: вправа «Я – хмаринка» – пропонуємо закрити очі, уявити себе хмаринкою, та полетіти, формуючи при цьому навичку самозаспокоєння.

Підсумок: обговорення того, як пройшло заняття.

Домашнє завдання: знайдіть або придумайте три вправи, які допоможуть вам заспокоїтися в ситуації, коли ви розізлилися

Заняття 4 – 5 (тренер підбирає певну кількість поданих вправ для кожного заняття окремо, щоб провести два заняття).

Тема: «Я можу контролювати себе»

Мета: розвиток навичок самоконтролю, зниження імпульсивності.

Обладнання: аркуші паперу, фарби, кольорові олівці, кольорові сигнальні картки, пластилін

Хід заняття:

Привітання: гра «Світлофор емоцій». Діти вітають один одного, їм пропонується обрати кольорову картку, яка на даний момент передає їхні емоції, де зелений – спокій, жовтий – напруження, червоний – злість. Пояснити свій вибір.

Елемент казко-терапії: пропонується колективно скласти казку про хлопчика, який навчився керувати «драконом злості та агресії» з допомогою чарівної обручки самоконтролю. Тренер починає казку: в одній чарівній країні жив дуже злий хлопчик на ім'я Злюка, у нього не було друзів, адже він завжди сварився і все вирішував бійкою. Кожна дитина повинна додати від себе по одному реченню, щоб скласти історію, як хлопчик переміг свою злість, нехай і завдяки чарівній обручці. Чи важко було складати казку гуртом? Чи сподобалася вона вам?

Арт-активність: зробити з паперу (зліпити або намалювати – за вибором дитини) чарівний оберіг самоконтролю

Гра «Стоп – рух» діти рухаються під музику, пауза – зупиняються. Формування звички володіти власним тілом.

Рольова гра «Я спокійний» - потрібно заспокоїтися через «героя спокою» (дитина обирає собі такого героя, наприклад, добрий лікар, мудрець, сильний воїн). Варто уявити цього героя та діяти від його імені. Інші діти повинні роздратувати героя. Він повинен зберегти спокій, а потім пояснити, що допомогло залишитися спокійним і чи легко це було.

Вправа для саморегуляції «Магічна кнопка» спрямована на спосіб швидкого самозаспокоєння за допомогою асоціації: дитина обирає місце на тілі, наприклад, долоня, плече, голова. Коли виникає тривожна або агресивна ситуація, необхідно зробити глибокий вдих, доторкнутися до «кнопки» та сказати собі: «Я спокійний/на». Після виконання вправи, провести рефлексію: як працює «магічна кнопка», чи допомагає вона заспокоїтися

Підсумок заняття: дайте відповідь на питання: що допомагає мені заспокоїтися? Домашнє завдання: спробуйте згадати про свій оберіг, коли починаєте злитися чи нервувати – він допоможе вам заспокоїтися, або намалюйте свого дракона злості, коли вам хочеться посваритися чи когось образити

Заняття 6.

Назва: «Мій внутрішній світ: супер-герой – це Я»

Мета: підвищити самооцінку, сформувати позитивний образ «Я», знизити тривожність.

Обладнання: зображення (або шаблони) супер-героїв, олівці, аркуші паперу, фарби, олівці, музика

Хід заняття:

Привітання. Гра «Я можу» – діти називають емоцію, яку відчують у даний момент та свою сильну сторону (найкращу рису характеру), пояснюючи, чому це так і як це їм допомагає.

Мозковий штурм «Що означає бути героєм?» (відповіді записуємо на дошці) Хто такий герой? Які риси характеру він проявляє? Чому? Він агресивний? А коли він може проявити злість і чи завжди це відбувається? Давайте підведемо підсумок – то яким є наш супер-герой?

Вправа «Мій супер-герой» – дітям пропонується уявити, що супер-герої – це вони самі. Потрібно намалювати малюнок («Я» в образі супер-героя), дати ім'я, якою супер-силою володіють, можна обрати три, як вона допомагає у житті. Які емоції (назвати три) відчуває цей супер-герой, коли допомагає іншим.

Гра-казка «Герой допомагає» об'єднатися в мікрогрупи (по двоє – троє), скласти казку 3 – 5 речень та розіграти ситуації, де герой допомагає іншим. Обговорення побаченого

Вправа «Люстерко впевненості» – кожен з учасників дивиться в люстерко й говорить собі щось позитивне.

Релаксація «Герой відпочиває» – грає спокійна музика, діти заплющують очі й уявляють собі подорож приємними місцями (ліс, галявина, море, гори тощо).

Підсумок Що сподобалося та запам'яталося? Як кожен з вас може використати свою супер-силу з користю? Домашнє завдання: написати або намалювати те, чим я пишаюся в собі.

Заняття 7.

Тема: «Моє позитивне Я»

Мета: формування позитивної самооцінки, розвиток впевненості у власних силах.

Обладнання: аркуші паперу, фарби, м'яч

Хід заняття:

Привітання: спробуйте привітатися без слів, наприклад, помахати рукою, використати якийсь жест або торкнутися долонею. Вправа «Комплімент» – назвати свою найкращу рису та назвати найкращу рису сусіда.

Арт-активність: візьміть аркуш паперу, розгнівайте на нього, виплесніть свій гнів, зібгавши цей папір, тепер його розрівняйте. Бесіда: Чи повернувся він в попередній стан? Чому? А як ви гадаєте, коли ви когось образили, можна порівняти почуття цієї людини з ось цим папером? Чому? Про що це свідчить? Далі дітям пропонується на цьому аркуші фарбами намалювати різними кольорами мозаїку позитиву (свої позитивні сторони). Обговорення: діти пояснюють яку рису характеру зобразили, чому обрали саме цей колір. Які емоції відчували, коли виконували цю роботу.

Гра «Скриня добрих слів» – діти кидають у скриню картки з позитивними словами про себе та інших (картки виготовляють самостійно). Рефлексія: чи принесла вправа задоволення? Чому? Чи приємно було говорити хороші слова про себе? Про інших? Чим вам допоможе ця вправа в подальшому?

Релаксація: гра «Чарівний м'яч»: той у кого в руці м'яч, називає щось приємне, наприклад, що йому подобається або що б він хотів зробити

Підсумок: що корисного взяли із сьогоднішнього заняття? Чи будете користуватися отриманими знаннями.

Заняття 8.

Тема: «Я в колективі. Як знаходити друзів?»

Мета: формувати навички доброзичливого спілкування, дружньої співпраці та емпатії.

Обладнання: аркуші паперу, фарби, кольорові олівці, картки з ситуаціями, фішки

Хід заняття:

Привітання. Гра «Скажи комплімент» – діти сідають в коло, промовляють емоцію, яку відчувають, далі роблять комплімент сусіду. Після вправи діти діляться відчуттями, які отримали при виконанні вправи.

Мозковий штурм «Хто такий справжній друг?» – усі варіанти записуємо на дошці, підводимо підсумок.

Вправа «Дружні ситуації» – діти об'єднуються в пари, обирають картку з ситуацією та розігрують її (наприклад, допомогти другу, вибачитися, відвідати хворого тощо). Після виконання вправи обговорюємо, які емоції відчували, коли виконували вправу.

Гра «Будуємо міст дружби» – цеглинка – це слово або дія. Давайте спробуємо побудувати міст дружби, називаючи слово або виконуючу якусь дію, які допоможуть нам дружити, а не сваритися.

Елемент арт-терапії та казко-терапії: малюнок «Мій друг» – дітям потрібно намалювати свого друга, а потім розказати про нього як казкову пригоду

Релаксація «Обійми добра» – діти під музику уявляють собі, що їх обіймає тепле сонечко, легкий вітерець, дощик, а вони обіймають у відповідь. Потім уявляють друга, тата, матусю, людину, з якою хочуть поділитися добром.

Підсумок. Домашнє завдання: зробити добру справу для друга (однокурсника), на наступному занятті розповісти про неї

Заняття 9 – 10 (тренер підбирає певну кількість поданих вправ для кожного заняття окремо, щоб провести два заняття).

Тема: «Дружба і конфлікти»

Мета: формувати навички конструктивного вирішення конфліктів, доброзичливого ставлення та емпатії.

Обладнання: макет дерева, кольоровий папір, аркуші паперу, кольорові олівці картки з зображенням конфліктних ситуацій (наприклад, сварка за іграшку,)

Хід заняття:

Привітання. Гра «Коло спокою» – діти сідають у коло, заплющують очі й слухають тишу. Потім діляться своїми враженнями.

Бесіда: Що таке дружба? Чому люди іноді сваряться?

Створення казки гуртом: кожен по одному реченню – казка про двох друзів, які посварилися через іграшку, але знайшли спосіб помиритися. Чого навчає наша казка?

Елемент арт-терапії: створення «дерева дружби» – на дошці зображено дерево без листочків. Дітям пропонується намалювати або вирізати з паперу листочок, на ньому написати риси характеру, які повинен мати добрий друг, назвати їх, прикріпити листочок на дерево.

Рольова гра «Миротворці» – на картках зображено конфліктну ситуацію, діти її описують та намагаються знайти варіанти щодо вирішення конфлікту.

Арт-терапевтична вправа «Малюємо дружбу» намалювати груповий малюнок, наприклад, «Дерево дружби», де кожен домальовує елемент дерева: стовбур, гілку, листочки, плоди. Рефлексія: чи сподобалося працювати разом? Які почуття виникали? Що означає «спільна праця» для дружби.

Гра «На крижині»: варто уявити себе пінгінами, є стілець – «крижина», потрібно врятуватися усім. Рефлексія: яким чином ви врятувалися? Як би не допомагали один одному, чи змогли б врятуватися? Який висновок можемо зробити?

Підсумок заняття: вправа на вираження емоцій – покажіть переляк, злість, радість, здивування. Втому. Запропонуйте свою емоцію. Домашнє завдання: напишіть слова, які допоможуть помиритися

Заняття 11.

Тема: «Сім'я – моя фортеця»

Мета: формування позитивного образу сім'ї. відчуття захищеності та підтримки.

Обладнання: аркуші паперу, фарби, кольорові олівці, набір карток з емоціями, кубики або лего-конструктор

Хід заняття:

Привітання: гра «Калейдоскоп емоцій». Діти вітають один одного, їм пропонується вибрати будь-яку картку з зображенням емоції та візуалізувати, але не називаючи її, інші діти повинні вгадати показану емоцію.

Бесіда «Що для мене сім'я?» Дітям пропонується дати відповідь на питання, що для кожного з них сім'я, яке її значення в їхньому житті.

Елемент казко-терапії: тренер розповідає притчу про синів, які прийшли до батька з проханням, щоб він відпустив їх у широкий світ. Батько у відповідь дає їм пораду триматися разом. На прикладі окремого стебла з віника показав, що одне стебло зламати легко, а коли вони зв'язані у віник, то й зламати його важко. Далі діти обговорюють, чому так відбувається, висловлюють припущення, що робить родину міцною та незламною.

Гра «Будуємо фортецю» – діти з кубиків чи з лего спільно будують будинок (фортецю). Гра навчає співпрацювати та домовлятися.

Елемент арт-терапії: намалювати малюнок власного будинку (фортецю, дерево з дуплом), де дитина відчуває безпеку, підібрати та намалювати символи-обереги (сонце, серце, замок тощо). Обговорення: що відчували, коли малювали, чому обрали саме такий символ? Що відчуваєте коли думаєте про свою сім'ю?

Релаксація: вправа «Повітряна кулька»: уявіть себе повітряною кулькою, яка наповнюється повітрям, набирайте це повітря у груди, повільно видихайте, повторіть декілька разів.

Підсумок. Домашнє завдання: складіть казку про чарівну фортецю, в якій мешкає дружна родина.

3.3. Рекомендації для батьків і педагогів щодо зниження агресивної поведінки дитини

Практичне значення проведеного дослідження полягає у можливості використання його результатів у роботі з дітьми молодшого шкільного віку. З огляду на виявлені закономірності, доцільно запропонувати низку рекомендацій для батьків та педагогів, спрямованих на формування конструктивних моделей взаємодії та зменшення агресивних проявів у поведінці дітей

Рекомендації для батьків щодо профілактики агресивної поведінки дитини:

Шановні батьки! Спробуйте налагодити взаємодію зі своєю дитиною, використовуючи наступні поради:

1. Любіть свою дитину, приймайте її з усіма позитивними рисами характеру та вадами, підтримуйте її. Дитина має відчувати, що її люблять незалежно від успіхів чи помилок.
2. Будьте послідовними у вихованні. Чітко формулюйте правила та обмеження, будьте солідарні. Дотримання обома батьками єдиних вимог у вихованні, знижує тривожність та агресивність дитини.
3. Дійте конструктивно, Пам'ятайте, що молодші школярі спостерігаючи за вами, беруть за модель саме ваш стиль поведінки. Намагайтеся демонструвати способи вирішення конфліктів без крику чи фізичного покарання.
4. Сприяйте розвитку емоційної грамотності своєї дитини. Допоможіть дитині правильно називати свої емоції («Ти зараз злишся», «Тобі сумно») і знаходити прийнятні способи їх вираження.

5. Не жалійте для своєї дитини спільно проведеного часу. Спільні сімейні активності (ігри, читання, творчість) формують відчуття єдності та знижують напруження.
6. Заохочуйте дитину похвалою чи маленькими символічними винагородами за позитивні прояви в поведінці, тим самим закріплюючи її.

Рекомендації для педагогів щодо профілактики агресивної поведінки дитини:

1. Створюйте безпечний простір у своєму класі. Дитина повинна відчувати себе комфортно та захищено. Вона може вільно висловлювати свої думки та не боятися помилитися та бути покараною за це.
2. Передбачуваність і зрозумілі правила зменшують імпульсивні прояви.
3. Використовуйте ігрові та арт-терапевтичні методи (малювання, казки, рольові ігри). Вони допомагають дітям виражати емоції без агресії.
4. Розвивайте навички самоконтролю. Вправи типу «світлофор емоцій», «стоп-рух» тренують здатність зупиняти імпульсивні дії.
5. Навчайте дітей конструктивному вирішенню конфліктів через групові завдання, де важливо домовлятися.
6. Не забувайте про індивідуальний підхід. Кожна дитина – особистість, тому важливо підтримувати її та допомагати.
7. Звертайте увагу на дітей із підвищеною агресивністю, пропонуйте їм додаткові завдання для самовираження (творчість, спорт).

Спільні рекомендації для педагогів та батьків:

1. Єдність вимог. Не забувайте узгоджувати підходи у вихованні дітей. Важливо, щоб батьки й педагоги окреслювали вимоги, які не суперечитимуть одне одному.

2. Регулярно підтримуйте діалог. Обмін інформацією про поведінку дитини вдома і в школі допомагає вчасно реагувати на проблеми.
3. Підтримуйте позитивний Я-образ дитини. Нагадуючи дитині про її сильні сторони, ви формуєте її впевненість у власних можливостях.
4. Не перевантажуйте молодшого школяра. Надмірні вимоги, обмеження чи стресові ситуації часто провокують агресію, тому важливо забезпечувати баланс між зайнятістю (навчання, допомога в домашніх справах) та відпочинком.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі кваліфікаційної роботи було представлено психологічну програму профілактики та корекції агресивної поведінки молодших школярів, яка поєднує теоретичні положення, практичні методи та рекомендації для батьків і педагогів.

Корекційно-розвивальна програма складається з 11 корекційних занять та ґрунтується на сучасних психологічних концепціях розвитку особистості та регуляції емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку. Вона враховує багатофакторну природу агресивності та спирається на принципи гуманізму, індивідуального підходу, системності та превентивності. Це забезпечує можливість не лише корекції вже проявлених форм агресивної поведінки, а й профілактики її виникнення. У процесі реалізації використовувалися різноманітні методи: ігро-, казко- та арт-терапія, рольові ігри, вправи на розвиток емпатії та самоконтролю. Форми роботи охоплюють як індивідуальні, так і групові заняття, що дозволяє комплексно впливати на емоційно-поведінкову сферу дитини.

Основна мета корекційно-розвивальної програми полягає у формуванні навичок конструктивного вирішення конфліктів, зниження агресивності та тривожності дітей молодшого шкільного віку, розвиткові навичок усвідомлення ними власних емоцій та залучення батьків до процесу корекції.

Розроблена програма є комплексною системою психологічної допомоги, що поєднує науково обґрунтовані теоретичні засади та практичні методи роботи з молодшими школярами. Її реалізація сприяє зниженню рівня агресивності, формуванню конструктивних моделей поведінки та розвитку емоційної саморегуляції. Важливим результатом є також підвищення педагогічної та батьківської компетентності у сфері виховання, що забезпечує цілісність профілактичних і корекційних заходів.

Таким чином, програма має значний науково-практичний потенціал і може бути використана як у шкільній практиці, так і в роботі психологів та педагогів для гармонізації розвитку особистості дитини.

ВИСНОВОК

Проведене дослідження дало змогу сформулювати загальні висновки відповідно до визначеної мети:

1. Проблема агресії та агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку є однією з ключових у сучасній психолого-педагогічній науці, адже саме в дитинстві закладаються основи фізичного й психологічного здоров'я особистості. Аналіз наукових підходів свідчить про існування різних концепцій, що пояснюють механізми виникнення агресії. Зокрема, агресія розглядається як біологічно зумовлений фактор (теорія інстинкту), агресивні прояви в поведінці є реакцією на перешкоди чи незадоволення потреб (теорія фрустрації) та агресія – як модель поведінки, яка формується через спостереження та наслідування (теорія соціального наочіння).

Дослідження показують, що агресивність у молодшому шкільному віці здебільшого має ситуативний і тимчасовий характер, піддається корекції та не закріплюється як риса особистості за умови узгодженої роботи педагогів, психологів і батьків. Водночас діагностика цього феномену стикається з певними труднощами, серед яких: добір респондентів, вибір валідних методик та їх адаптація до вікових можливостей дітей.

Молодший шкільний вік є критичним періодом соціалізації, коли дитина активно засвоює норми та моделі поведінки. Причини агресивної поведінки мають багатовимірну природу й пов'язані з поєднанням індивідуально-психологічних особливостей дитини, рівнем її соціальної адаптації та якістю емоційних контактів у родині. Важливу роль відіграють стиль виховання, тип батьківського ставлення, характер взаємодії з дорослими та ровесниками. Байдужість або ворожість батьків, надмірний контроль чи його відсутність, дефіцит уваги, емоційна нестабільність і відсутність конструктивних моделей поведінки можуть виступати чинниками ризику, тоді як гармонійні стосунки та емоційна підтримка знижують її прояви.

2. Емпірична частина дослідження підтвердила наявність проблеми агресивної поведінки серед учнів молодшого шкільного віку, що проявляється переважно у вербальній формі (сварки, образи, гнів), а також у поодиноких випадках фізичної агресії. Аналіз результатів дослідження показав наявність агресивності у здобувачів освіти молодших класів понад 50 % та підтвердив наше припущення щодо впливу сімейного виховання на формування агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Ці показники вказують на те, що ефективна корекція потребує системної профілактичної роботи, спрямованої на усунення причин агресивності, а не лише на зняття її зовнішніх проявів.

3. Для батьків і педагогів важливо створювати сприятливе емоційне середовище, формувати довірливі стосунки з дитиною, уникати насильницьких методів виховання та підтримувати розвиток позитивних моделей поведінки. Результати дослідження можуть бути використані у діяльності практичних психологів, педагогів та соціальних працівників для профілактики й корекції агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Запропонована програма може стати основою для розробки комплексних освітньо-психологічних заходів у школах. Зокрема, використання арт-терапії, казко-терапії, ігрових методик сприятиме розвитку емоційної саморегуляції, емпатії та конструктивних форм взаємодії.

Проведене дослідження не є вичерпним щодо усіх аспектів досліджуваної проблеми. Доцільним є розширення дослідження щодо порівняння впливу різних стилів виховання у багатодітних та неповних сім'ях, вивчення ролі соціально-економічних чинників та вплив гаджетів на формування агресивної поведінки. Перспективним напрямом є розробка інтегрованих програм, що поєднують роботу з дітьми, батьками та педагогами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрахам К. Клінічні дослідження психоаналізу / пер. з нім. – Київ: Лібра, 1998. – 256 с.
2. Adamski F. *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. – Kraków: WAM, 2002. – 328 s.
3. Бандура А. Агресія: соціально-когнітивна теорія та дослідження / пер. з англ. – Київ: Основи, 2001. – 384 с.
4. Бандура А. Теорія соціального наuczіння. – Київ: Основи, 2002. – 320 с.
5. Безлюдний О. Роль сім'ї у особистісному розвитку дитини // *Порівняльно-педагогічні студії*. – 2011. - № 1(7). – С. 1 – 7
6. Безпалько О. В. Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки дітей // *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. – 2019. – № 4. – С. 12–17.
7. Беляєва С. Я. Про дитячу агресію // *Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю*. – Київ: Редакції загальнопедагогічних газет, 2013. – С. 11–18.
8. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. // *Вісник Львівського університету*. Серія психологічні науки. – 2020. – № 6. – С. 10 – 15. DOI <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-2> (дата звернення 23.09. 2025).
9. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки і контроль. – Санкт-Петербург, 2007. – 512 с.
10. Берон Р., Ричардсон Д. Агресія: навчальний посібник / пер. з англ. С. Меленевська, Д. Вікторова, С. Шпак. – Санкт-Петербург: Пітер, 2001. – 352 с.
11. Бех І. Д. Молодший школяр у вікових закономірностях // *Початкова школа*. – 2015. – № 1. – С. 10–13.
12. Біркова І. Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці: заняття з елементами тренінгу // *Психолог*. – 2016. – № 21/22. – С. 27–29.

- 13.Бовть О. В. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: автореф. дис. канд. мед. н. – Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2001. – 22 с.
- 14.Бойко О., Горун Г. Самооцінка як важливий критерій становлення особистості // *Вісник Національного університету оборони України*. – 2023. – Вип. 72(2). – С. 29–34.
- 15.Виготський Л. С. Психологія розвитку дитини. – Київ: Радянська школа, 1991. – 512 с.
- 16.Ворнік Н. Діагностика та корекція агресивності молодших школярів методом казкотерапії // *Наука і освіта*. – 2016. – № 2–3. – С. 10–15.
- 17.Воронкова В., Нікітенко В., Васильчук Г., Каганов Ю., Метеленко Н. Цифровізація комунікативного простору та комунікативна особистість: трансформація суспільства, економіки та людини // *Гуманітарні дослідження*. – 2024. – Т. 96(19). – С. 19–32. – DOI: <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-02> (дата звернення: 14.06.2025).
- 18.Гокіна Л. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу // *Психолог*. – 2007. – № 13–15. – С. 84–87.
- 19.Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
- 20.Грубі Т., Купчишина В. Кібербулінг як сучасна практика в системі соціальних комунікацій // *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. – 2024. – Т. 35, № 3. – С. 41–46. – DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.3/06> (дата звернення: 27.11.2024).
- 21.Давоян Є. Почуття провини у дітей під час війни // *Війна в історичній та індивідуальній пам'яті: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф.* – Кривий Ріг: Державний університет економіки і технологій, 2023. – С. 141–143.

22. Дем'янюк С. Як побороти дитячу агресію? // *Логос.online*. – 2020. – URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.16.13.html> (дата звернення: 14.09.2025).
23. Діагностика та корекція агресивності у дітей / упоряд. Т. Червонна. – Київ: Редакції загальнопедагогічних газет, 2014. – 128 с.
24. Дроздов О. Ю., Скок М. А. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. – Чернігів: ЧДПУ, 2000. – 156 с.
25. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2010. – № 7. – С. 57–60.
26. Dyczewski L. *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*. – Lublin: RW KUL, 1994. – 324 s.
27. Заброцький М., Смулсон М. Егоцентризм // *Енциклопедія сучасної України*. – 2009. – URL: <https://esu.com.ua/article-18594> (дата звернення: 27.10.2025).
28. Ігнат'єва О., Куліш М. Особливості агресивної поведінки молодших школярів // *Психологія молодшого школяра: зб. наук.-метод. пр.* – Житомир: Рута, 2016. – С. 56–60.
29. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. – Суми: Учнівська книга, 2015. – 182 с.
30. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. – Київ, 2016. – 67 с.
31. Кириленко В. Корекційна робота психолога та соціального педагога з профілактики й подолання агресивної поведінки молодших школярів // *Початкова школа*. – 2018. – № 1. – С. 54–57; № 2. – С. 50–53.
32. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч. Ч. I. – Київ: Обнова компані, 2017. – 256 с.
33. Кочерга О. Молодший шкільний вік // *Енциклопедія сучасної України*. – 2019. – URL: <https://esu.com.ua/article-18594> (дата звернення: 25.11.2024).

- 34.Колендзян Н. М. Як допомогти агресивній дитині: методичний посібник. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 76 с.
- 35.Колісніченко Г. Корекція агресивної поведінки школярів // *Соціальний педагог*. – 2008. – № 9(21). – С. 28–39.
- 36.Курносова О. В. Діагностика можливостей методики «Малюнок сім'ї». – URL: https://eprints.zu.edu.ua/3971/1/Курносова_О.В..pdf (дата звернення: 20.10.2025).
- 37.Курпіта О., Періг І. Вплив стилю сімейного виховання на особистісний розвиток молодшого школяра // *Актуальні завдання сучасних технологій: матеріали VIII Міжнар. наук.-техн. конф.* – Тернопіль, 2019. – С. 143–153.
- 38.Лаврентьєва Н. Є. Особливості прояву агресивної поведінки у молодших школярів // *Психологія і суспільство*. – 2021. – № 2. – С. 34–39.
- 39.Левченко Т. Психологічні особливості формування агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку // *Психологічні науки*. – 2019. – № 4.
- 40.Лисина М. Проблеми онтогенезу спілкування. – Київ: Наукова думка, 1997. – 256 с.
- 41.Литвинчук Н., Мельниченко Н. Агресивність молодших школярів як соціально-психологічна проблема // *Вісник НАУ. Серія: Педагогіка. Психологія*. – 2023. – Т. 1(22).
- 42.Lorenz K. *Studies in Animal and Human Behaviour*. – London: Methuen, 2021.
- 43.Макарчук Н. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку // *Проблеми сучасної психології*. – 2014. – Вип. 25. – С. 215–227.
- 44.Маковецька М. Вплив стилю спілкування в родині на формування агресивної поведінки у дітей // *Наукові записки кафедри педагогіки*. – 2020. – № 47. – С. 52–57.
- 45.Максимова Н. І. Агресивна поведінка дітей: причини та шляхи подолання. – Київ: Наукова думка, 2015. – 256 с.

- 46.Малішевська О. Особливості мисленнєвої діяльності молодших школярів // *Система неперервної освіти вчителів початкової школи*. – 2021. – URL: <https://sno.udpu.edu.ua/>..(дата звернення: 12.06.2025).
- 47.Meichenbaum D. *Cognitive-behavior modification: An integrative approach*. – Boston: Springer, 1977. – 264 p.
- 48.Моляко В. О. Психологія творчості. – Київ: Освіта, 2003. – 312 с.
- 49.Науменко О. Насильство в сім'ї: причини, наслідки, міфи // *Психологія довкілля*. – 2018. – № 1(102). – С. 15–22.
- 50.Ничипоренко К. Прояви агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку // *Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти: зб. наук. пр.* – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2018. – С. 191–193.
- 51.Новікова Н. Подолання агресивної поведінки підлітків: корекц.-розвив. програма // *Психолог*. – 2017. – № 7/8. – С. 21–33.
- 52.Панфілова М. А. Графічна методика «Кактус» // *Обруч*. – 2000. – № 5. – С. 12–13.
- 53.Парфанович І., Калуар С., Турчин-Кукаріна І. Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу // *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. – 2022. – № 6 (120). – С. 26 – 38.
- 54.Перелік психосоціальних методик та методик для соціально-психологічного обстеження. – URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/minimumi.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
- 55.Проблеми сучасної української сім'ї: зб. матеріалів досліджень. – Київ: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2010. – 124 с. – DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2018.9.19> (дата звернення: 17.09.2025).
- 56.Проективний тест «Малюнок сім'ї». В. Хьюлса, А.І. Захарова, Л. Кормана URL: <https://vseosvita.ua/library/proektivnij-test-malunok-simi-v-hulsa-ai-zaharova-l-kormana-23489.html> (дата звернення: 27.10.2025).

- 57.Рептух Н. О. Корекція та профілактика стану дитини в сім'ї як спосіб зниження її агресивності // *Практична психологія та соціальна робота*. – 2008. – № 8(113). – С. 37–46.
- 58.Rembowski J. *Więzi uczuciowe w rodzinie*. – Warszawa: PWN, 1972. – 208 s.
- 59.Rogers C. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 420 p.
- 60.Семіченко В. А. Психологія розвитку особистості. – Київ: Либідь, 2018. – 416 с.
- 61.Сеньківська Л. І. Клінічне значення психоемоційних розладів та їх корекція при синдромі жорстокого поводження з дітьми: автореф. дис. канд. мед. н. – Одеса: Одеський національний медичний університет МОЗ України, 2015. – 22 с.
- 62.Simsek D., Evrensel A. The relationship between childhood traumas and aggression levels in adults // *Medicine Science International Medical Journal*. – 2018. – Vol. 7, № 3. – P. 622–626. – DOI: <https://doi.org/10.5455/medscience.2018.07.8832> (дата звернення: 17.10.2025).
- 63.Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посіб. / за ред. проф. А. Й. Капської. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
- 64.Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч. Ч. II / за заг. ред. Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. – Київ: Обнова компанії, 2017. – 352 с.
- 65.Straus M. A., Gelles R. J. *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families*. – New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1990. – 620 p.
- 66.Сухомлинський В. О. Павлицька середня школа. – Київ: Радянська школа, 1978. – 336 с.
- 67.Філюк Н. Сімейні конфлікти та їх вплив на психологічний стан дитини // *Магістерський науковий вісник*. – 2022. – № 38. – С. 77 – 80.

- 68.Шевцова Г. Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях // *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* – 2015. – № 68. – С. 134–138.
- 69.Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку // *Проблеми сучасної психології: науковий журнал.* – 2021. – № 2(21). – С. 105–112.
- 70.Яськова Н. В. Причини виникнення агресивної поведінки учнів молодших класів та основні напрями корекційно-профілактичної діяльності // *Освіта та розвиток особистості.* – 2015. – № 2 (45). – С. 33 – 36.
- 71.Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. – Київ: Вища школа, 2004. – 679 с

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин»

АСВ (Е. Ейдемиллер, В. Юстицкіс)

Опитувальник для батьків «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) (Ейдемиллер Е. Г., Юстицкіс В. В., 2000) існує у двох варіантах - дитячому й підлітковому.

Методика призначена для вивчення досвіду батьків у вихованні дитини (підлітка) і пошуку помилок у батьківському вихованні. Вона дозволяє діагностувати дисфункції в системі взаємного впливу членів родини, порушення в структурно-рольовому аспекті життєдіяльності родини й у механізмі її інтеграції.

Опис методики:

Опитувальник АСВ включає 130 тверджень, що стосуються виховання дітей. У нього закладені 20 шкал. Перші 11 шкал відбивають основні стилі сімейного виховання; 12, 13, 17 й 18-а шкали дозволяють одержати уявлення про структурно-рольовий аспект життєдіяльності родини, 14-а й 15-а шкали демонструють особливості функціонування системи взаємних впливів, 16, 19-а й 20-а шкали – роботу механізмів сімейної інтеграції.

Нижче наведений опис шкал у том порядку, у якому вони розташовані в опитувальнику.

Характеристика шкал опитувальника:

1. Гіперпротекція (Г+). При гіперпротекції батьки приділяють дитині вкрай багато сил, часу, уваги: виховання є центральною справою в житті батьків. Типові висловлення таких батьків відбивають те важливе місце, яке дитина займає в їхньому житті, і містять повні побоювань уявлення про те, що відбудеться, якщо не віддати йому всі свої сили й час. Ці типові висловлення використані при розробці відповідної шкали.

2.Гіпопротекція (Г-) – ситуація, коли дитина виявляється на периферії уваги батьків, до неї «руки не доходять», батькові «не до неї». Дитина часто випадає з виду. За неї беруться лише час від часу, коли трапляється щось серйозне. Питання даної шкали відбивають типові висловлення таких батьків.

Ці дві шкали визначають *рівень протекції*, тобто мова йде про те, скільки сил, уваги, часу приділяють батьки вихованню дитини. Таким чином, тут розглядаються два рівні протекції: надмірна (гіперпротекція) і недостатня (гіпопротекція).

3.Потування (У+). Про потування говорять тоді, коли батьки прагнуть до максимального й некритичного задоволення будь-яких потреб дитини. Вони «балують» її. Будь-яке її бажання – для них закон. Пояснюючи необхідність такого виховання, батьки приводять аргументи, що є типовою раціоналізацією: «слабкість» дитини, її винятковість, бажання дати їй те, чого у свій час були позбавлені батьки, те, що дитина росте одна, без батька та ін.

4.Ігнорування потреб дитини (У-). Цей стиль виховання протилежний потуванню й характеризується недостатнім прагненням батьків до задоволення потреб дитини. Частіше страждають при цьому духовні потреби, особливо потреби в емоційному контакті, спілкуванні з батьками, у їхній любові. Описаний стиль проявляється в певних висловленнях батьків, що побічно відбивають їхнє небажання спілкуватися з дітьми, у наданні переваги тим дітям, які нічого не вимагають від батьків.

Ці дві шкали вимірюють *ступінь задоволення потреб дитини*, тобто те, якою мірою діяльність батьків націлена на задоволення потреб дитини, як матеріально-побутових (у харчуванні, одязі, предметах розваг), так і духовних (насамперед – у спілкуванні з батьками, у їхній любові й увазі). Ця риса сімейного виховання принципово відрізняється від рівня протекції, оскільки характеризує не міру зайнятості батьків вихованням дитини, а ступінь задоволення її потреб. Так зване «спартанське виховання» – приклад високого рівня протекції (батько багато

займається вихованням дитини, приділяє їй багато уваги) і разом з тим низького задоволення потреб дитини.

5.Надмірність вимог (обов'язків) (Т+). Саме ця якість лежить в основі типу неправильного виховання «підвищена моральна відповідальність». Вимоги до дитини в цьому випадку дуже великі, непомірні, не відповідають її можливостям, а тому не тільки не сприяють розвитку її особистості, а, навпаки, загрожують йому. В одному випадку на дитину перекладається більш-менш значна частина обов'язків батьків (ведення господарства, догляд за малолітніми дітьми). Такі батьки, як правило, усвідомлюють, що дитина дуже завантажена, але не бачать надмірності навантаження. Вони впевнені до того ж, що цього вимагають обставини, у яких родина перебуває в цей момент. В іншому – від дитини очікують значних і не відповідних її можливостям успіхів у навчанні або інших престижних заняттях (художня самодіяльність, спорт та ін.). Такі батьки підкреслюють у бесіді із психологом ті умови та зусилля, яких вони докладають для організації успіхів дитини.

6.Недостатність обов'язків дитини (Т-). У цьому випадку дитина має мінімальну кількість обов'язків у родині. Дана особливість виховання проявляється у висловленнях батьків про те, що важко залучити дитину до якої-небудь справи по господарству.

Ці дві шкали дають уявлення про вимоги-обов'язки дитини, тобто ті завдання, які вона виконує (навчання, догляд за собою, участь в організації побуту, допомога іншим членам родини).

7.Надмірність вимог-заборон (домінування) (З+). У цьому випадку дитині «все не можна». Їй висувається величезна кількість вимог, які обмежують її волю й самостійність. У стенічних дітей таке виховання форсує реакцію емансипації, у менш стенічних провокує розвиток рис сенситивних і тривожно-недовірливої (психастенічної) акцентуацій. Типові висловлення батьків відображають їхній страх перед будь-яким проявом самостійності дитини. Цей страх проявляється в

різкому перебільшенні наслідків, які можуть мати місце навіть при незначному порушенні заборони, а також у прагненні придушити самостійність думки дитини.

8.Недостатність вимог-заборон до дитини (3-). Батьки так чи інакше транслиують дитині, що їй «всі можна». Навіть якщо існують якісь заборони, дитина їх легко порушує, знаючи, що їй за це нічого не буде. Вона сама визначає час повернення додому ввечері, коло друзів, питання про паління й уживання алкоголю. Вона ні за що не звітує перед батьками. Батьки при цьому не хочуть або не можуть установити які-небудь рамки в її поведінці. Дане виховання стимулює розвиток гіпертимного типу характеру в дитини, особливо нестійкого типу.

Ці дві шкали вказують на те, що дитині не можна робити. Вони визначають, насамперед, *ступінь самостійності дитини*, можливість самостійно вибрати тип своєї поведінки.

9.Надмірність санкцій (жорстокий стиль виховання) (С+). Для цих батьків характерна прихильність до суворих покарань, надмірна реакція навіть на незначні порушення. Типові висловлення цих батьків відбивають їхнє переконання в корисності для дітей максимальної суворості.

10.Мінімальність санкцій (С-). Батьки схильні обходитися без покарань або застосовувати їх у край рідко. Вони сподіваються на заохочення, сумніваються в результативності будь-яких покарань.

Ці дві шкали дають уявлення про *суворість покарань*, які можна застосовувати до дитини батьками за невиконання сімейних вимог.

11.Нестійкість стилю виховання (Н). Оцінки по цій шкалі дозволяє говорити про постійну різку зміну стилю виховання, прийомів виховання. Вони свідчать про «коливання» батьків: від дуже суворого стилю до ліберального й, навпаки, від підвищеної уваги до емоційного відторгнення по відношенню до дитини. При цьому батьки, як правило, визнають значні коливання у вихованні дитини, однак недооцінюють розмах (частоту цих коливань).

Можлива велика кількість поєднань перерахованих стилів сімейного виховання. Однак, особливо важливе значення мають стійкі поєднання, що формують наступні типи неправильного виховання.

Потураюча гіперпротекція (Г+, У+, Т-, З-, С-). Дитина перебуває в центрі уваги родини, що прагне до максимального задоволення її потреб. Цей тип виховання сприяє розвитку демонстративних (істероїдних) і гіпертимних рис характеру в дитини.

Домінуюча гіперпротекція (Г+, Вус, Тс, З+, Сс). Дитина також перебуває в центрі уваги батьків, які віддають їй багато сил і часу, але, в той же час, позбавляють її самостійності, ставлячи численні обмеження й заборони. У гіпертимних дітей таке виховання підсилює реакцію емансипації. При тривожно-недовірливій (психастенічній), сенситивній, астеноневротичній акцентуаціях характеру домінуюча гіперпротекція підсилює астенічні риси.

Емоційне відкидання (відторнення) (Г-, У-, Тс, Зс, Сс) містить у собі сполучення зниженої протекції й ігнорування потреб дитини та нерідко проявляється у твердому ставленні до неї. У крайньому варіанті - це виховання за типом «Попелюшки». При такому вихованні підсилюються риси епілептоїдної акцентуації характеру, а в дітей з емоційно-лабільною, сенситивною й астеноневротичною акцентуаціями характеру можуть формуватися процеси декомпенсації й невротичні розлади.

Діагностика типів сімейного виховання:

Тип виховання	Виразність рис виховного процесу				
	Рівень протекції П < Г+, Г-)	Повнота задоволення потреб В	Кількість вимог Т	Число заборон З	Твердість санкцій С

Потураюча гіперпротекція	+	+	—	—	—
Домінуюча гіперпротекція	+	<u>+</u>	<u>+</u>	+	+
Жорстоке ставлення	—	—	<u>+</u>	<u>+</u>	+
Емоційне відкидання	—	—	<u>+</u>	<u>+</u>	<u>+</u>
Підвищена моральна відповідальність	+	—	+	<u>+</u>	<u>+</u>
Бездоглядність	—	—	—	—	<u>+</u>

Примітка. Знак «+» означає надмірну виразність відповідної риси виховання, «-» недостатню виразність, «+» означає, що при даному типі виховання можлива як надмірність даної риси, так й її недостатність або невиразність.

Підвищена моральна відповідальність (П-, У-, Т+) утворюється сполученням високих вимог до дитини й одночасно із цим зниженням уваги до неї з боку батьків, меншою турботою про неї. Цей тип виховання стимулює розвиток рис тривожно-недовірливої (психоастенічної) акцентуації характеру.

Гіпопротекція (гіпоопіка, бездоглядність) (П-, У-, Т-, З-). Дитина надана сама собі, батьки не цікавляться нею і не контролюють її. Таке виховання особливо несприятливе при акцентуаціях гіпертимного, нестійкого й конформного типів.

12.Розширення сфери батьківських почуттів (РРЧ). Зазвичай цей феномен спостерігається при таких порушеннях виховання, як потураюча або домінуюча гіперпротекція. Цей фактор порушення виховання виникає найчастіше тоді, коли в силу будь-яких причин подружні відносини між батьками виявляються

порушеними: немає одного із подружжя (смерть, розлучення) або відносини із шлюбним партнером не задовольняють когось із батьків, що грає основну роль у вихованні (емоційна холодність, невідповідність характерів). Нерідко при цьому мати (рідше батько), самі того не усвідомлюючи, хочуть, щоб дитина, а пізніше підліток став для них чимсь більшим, ніж просто дитиною. Батьки хочуть, щоб вона задовольняв хоча б частину потреб, які у звичайній родині повинні бути задоволені в процесі подружніх відносин (взаємна виняткова прихильність, частково еротичні потреби). Відносини з дитиною, а пізніше з підлітком, стають винятковими, важливими для матері. Мати нерідко відмовляється від повторного шлюбу, прагнучи віддати синові «всі почуття», «всю любов». У дитинстві стимулюється еротичне відношення до батьків (ревності, дитяча закоханість). Коли дитина досягає підліткового віку, у батька виникає страх перед наростаючою самостійністю підлітка, у результаті чого з'являється прагнення утримати його за допомогою що потураючої або домінуючої гіперпротекції. Прагнення одного з батьків до розширення сфери батьківських почуттів за рахунок включення еротичних потреб у відносини з дитиною, як правило, ними не усвідомлюється. Ця психологічна установка проявляється побічно, наприклад, у висловленнях про те, що їй (матері) ніхто не потрібний, крім сина, і в характерному протиставленні ідеалізованих стосунків із сином нереалізованим стосункам із чоловіком. Іноді такі матері усвідомлюють свої ревності до подруг сина, хоча частіше вони проявляють її у вигляді численних причіпок до них.

13. Перевага, підтримка дитячих якостей (ПДЯ). Цей вид порушення виховання обумовлений потураючою гіперпротекцією. У батьків з'являється прагнення ігнорувати дорослішання дітей, стимулювати в них дитячі якості (дитячу імпульсивність, безпосередність, грайливість). Для таких батьків дитина усе ще «маленька». Нерідко вони відкрито визнають, що маленькі діти їм взагалі подобаються більше, що зі старшими вже не так цікаво. Страх або небажання дорослішання дитини можуть бути пов'язані з особливостями біографії самого

батька (наприклад, він мав молодшого брата або сестру, і на них у свій час перемкнулася любов його батьків, у зв'язку із чим свій старший вік сприймався ним як нещастя). Вважаючи дитину «ще маленькою», батьки знижують рівень вимог до неї, викликаючи потураючу гіперпротекцію, і стимулюючи розвиток психічного інфантилізму.

14. Виховна непевність батьків (ВН). Спостерігається найчастіше при таких порушеннях виховання, що як потураюча гіперпротекція або знижений рівень вимог. Виховну непевність батьків можна було б назвати «слабким місцем» їх особистості. У цьому випадку відбувається перерозподіл влади в родині між дитиною й батьками. Батьки «ідуть на повідку» у дитини, поступаються навіть у питаннях, в яких, за їх власною думкою, поступатися не можна. Це відбувається тому, що дитина зуміла знайти до цих батьків підхід, намацала їх «слабке місце» і домагається для себе ситуації «мінімум вимог - максимум прав». Типова ситуація в такій родині – жвава, упевнена у собі дитина, що сміливо ставить вимоги, і нерішучі батьки, що звинувачують себе у всіх невдачах з дитиною. В одних випадках «слабке місце» обумовлено психастенічними рисами характеру когось із батьків. В інших – істотну роль у формуванні стилю сімейного виховання могли зіграти відносини батька з його власними батьками. У певних умовах діти, виховані вимогливими, егоцентричними батьками, стаючи дорослими, бачать у своїх дітях тих же вимогливих, егоцентричних істот, відчують до них те ж почуття «неоплатного боргу», яке відчували раніше відносно власних батьків. Характерна ознака таких батьків – домінування в їхніх висловленнях реплік з визнанням маси помилок, зроблених у вихованні. Непевно почувають себе в ролі вихователя батьки бояться впертості, опору своїх дітей і знаходять досить багато приводів поступитися їм.

15. Фобія втрати дитини (ФУ). Найчастіше лягає в основу пануючої або домінуючої гіперпротекції. «Слабке місце» – підвищена тривожність батьків, страх помилитися, перебільшене уявлення про «крихкість» дитини, її хворобливість. Як правило, подібне ставлення обумовлене історією народження дитини (її довго

чекали, звертання до лікарів-гінекологів нічого не давали, народилася тендітною і хворобливою, на превелику силу вдалося виходити й т.п.). Інше джерело – перенесені важкі захворювання дитини, особливо якщо вони були тривалими. Ставлення батька до дитини в цьому випадку формується під впливом накопиченого страху втрати дитини. Цей страх змушує одних батьків тривожно прислухатися до кожного побажання дитини й поспішати з його виконанням (потураюча гіперпротекція), інших – дріб'язково опікувати її (домінуюча гіперпротекція). Типові висловлення таких батьків відбивають їхній іпохондричний страх за дитину: вони бачать у неї безліч хворобливих проявів. У батьків свіжі спогади про минулі, навіть віддалені у часі переживання із приводу здоров'я дитини.

16. Нерозвиненість батьківських почуттів (НРЧ) перешкоджає інтеграції родини й лежить в основі таких типів порушення виховання, як гіперпротекція, емоційне відкидання, «підвищена моральна відповідальність», жорстоке ставлення. Виховання є адекватним лише тоді, коли батьки діють під впливом сильних мотивів: почуття обов'язку, симпатія, любов до дитини, потреба «реалізувати себе» у дітях, «продовжити себе». Слабкість, нерозвиненість батьківських почуттів нерідко зустрічається в батьків підлітків з відхиленнями характеру. У той же час це явище вкрай рідко ними усвідомлюється, а ще рідше визнається як таке. Зовні воно проявляється в небажанні мати справу з дитиною, труднощах спілкування з нею, відсутності інтересу до її справ. Нерозвиненість батьківських почуттів може бути обумовлена відторгненням самого батька в дитинстві його батьками, тим, що він сам у свій час не відчув батьківського тепла. Іншою причиною можуть бути особливості характеру батька, наприклад, виражена шизоїдність.

Виявлено, що батьківські почуття значно слабше розвинені у дуже молодих батьків, але мають тенденцію підсилюватися з віком. При досить сприятливих умовах життя родини НРЧ визначає стиль виховання за топом гіпопротекції або емоційного відторгнення. При важких, напружених умовах життя на дитину часто

перекладається значна частина батьківських обов'язків («підвищена моральна відповідальність») або до дитини виникає дратівливо-вороже ставлення. Типові висловлення таких батьків містять скарги на обтяжливість батьківських обов'язків, жаль, що ці обов'язки відривають від чогось більш важливого й цікавого. Для жінок з нерозвиненим батьківським почуттям досить часто характерні емансипаційні прагнення й бажання будь-яким шляхом улаштувати своє життя.

17.Проекція на дитину власних небажаних якостей (ПНК). У більшості випадків є основою емоційного відкидання, жорстокого ставлення. Причиною такого виховання є те, що батько бачить в дитині ті риси, наявність яких він відчуває, але не визнає в самому собі. Це можуть бути агресивність, схильність до лії, потяг до алкоголю, різні протестні реакції, нестриманість й ін. Здійснюючи боротьбу з такими ж реальними або уявними якостями дитини, батько (частіше батько) отримує емоційну вигоду для себе: боротьба з небажаною якістю когось іншого допомагає йому вірити, що в нього самого цієї якості немає. Ці батьки багато й охоче говорять про свою непримиренну й постійну боротьбу з негативними якостями й слабкостями дитини, про міри покарання, до яких вони у зв'язку із цим вдаються. У висловленнях батьків звучить впевненість у тому, що підліток невинуватий, нерідко вони повні інквізиторських інтонацій з характерним прагненням у будь-якому вчинку бачити прояв дурних якостей дитини, з якими батько бореться.

18.Винесення конфлікту між подружжям в сферу виховання (ВК). Як правило, є першопричиною типу виховання, що об'єднує потураючу гіперпротекцію одного батька з відкиданням або домінуючою гіперпротекцією іншого. Конфліктність у взаєминах чоловіка й жінки – доволі поширене явище, навіть у відносно стабільних родинах. Але лише в ряді родин виховання перетворюється в «бойовище» конфліктуючих батьків. Тут вони отримують можливість більш відкрито виражати невдоволення один одним, керуючись «турботою про благо дитини». При цьому думки батьків найчастіше бувають

діаметрально протилежними: один наполягає на досить суворому вихованні з підвищеними вимогами, заборонами й санкціями, інший же батько схильний «жаліти» дитину, іти в неї на поводу. Характерний прояв такої «битви» – вираження невдоволення виховними методами, що їх використовує партнер. При цьому легко виявляється, що кожного цікавить не стільки виховання дитини, скільки те, хто правий у виховних суперечках. Шкала ВК відбиває типові висловлення «суворої сторони». Це пов'язане з тим, що саме «сувора сторона», як правило, є ініціатором звернення до лікаря або психолога.

19. Перевага чоловічих якостей (ПМК).

20. Перевага жіночих якостей (ПЖК).

Ці дві шкали дозволяють виявити відхилення в установках батьків стосовно дитини залежно від її статі. Перевага чоловічих або жіночих якостей у дитини обумовлює формування таких типів виховання, як потураюча гіперпротекція або емоційне відкидання. Нерідко ставлення батька до дитини залежить не від реальних особливостей дитини, а лише тих рис, які батько приписує його статі, тобто «взагалі чоловікам» або «взагалі жінкам». Так, за наявності переваги жіночих якостей спостерігається неусвідомлене неприйняття у дитини атрибутів чоловічої статі. У цих випадках типові стереотипні негативні висловлення про чоловіків взагалі: «Більшість чоловіків грубі, недоглянуті. Вони легко піддаються тваринним потягам, вони агресивні й надмірно сексуальні, схильні до алкоголізму. Людина ж – і чоловік, і жінка – повинна прагнути до протилежних якостей: бути ніжною, делікатною, охайною, стриманою у почуттях». Саме такі якості батько із ПЖК і бачить у жінках. Прикладом прояву ПЖК може слугувати батько, що бачить масу недоліків у сина й вважає, що такими є всі його однолітки. У той же час цей батько «у захваті» від дочки, бачить у ній самі лише переваги. Під впливом ПЖК у цьому випадку відносно дитини чоловічої статі формується тип виховання «емоційне відкидання». Можливий і протилежний нахил у вихованні – з вираженою антифеміністською установкою, зневагою до матері дитини, її сестер. У цьому

випадку стосовно самої дитини формується стиль виховання «потураюча гіперпротекція».

Діагностична процедура:

Перед заповненням опитувальника необхідно створити довірчу атмосферу між психологом і батьком. Батько повинен бути зацікавлений у правдивості власних відповідей.

Досліджуваний одержує текст опитувальника й бланк реєстрації відповідей. Психолог зачитує інструкцію, переконується, що батьки її правильно зрозуміли. Після того, як досліджувані приступили до заповнення анкети, інструктування й пояснення не допускаються

Шановні батьки!

Запропонований Вам опитувальник містить твердження про виховання дітей.

Твердження пронумеровані. Такі ж номери є у «бланку для відповідей».

Читайте по черзі твердження опитувальника.

Якщо Ви загалом згодні з ними, то у «Бланку для відповідей» обведіть кружечком номер відповіді або поставте «+». Якщо Ви загалом не згодні – закресліть той же номер або «-». Якщо дуже важко вибрати, то поставте на номері знак питання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було не більше п'яти.

В опитувальнику немає «неправильних» або «правильних» тверджень. Відповідайте так, як думаєте саме Ви.

Текст опитувальника

(для батьків дітей у віці 3-10 років)

1. Усе, що я роблю, я роблю заради мого сина (дочки).
2. У мене часто бракує часу займатися із сином (дочкою) - поспілкуватися, пограти.
3. Мені доводиться дозволяти моїй дитині такі речі, які не дозволяють багато інших батьків.
4. Не люблю, коли син (дочка) приходять до мене з питаннями. Краще, щоб здогадався (здогадалася) сам(а).

5. Наша дитина має більше обов'язків - догляд за собою, підтримка порядку - ніж більшість дітей її віку.
6. Мою дитину дуже важко змусити зробити що-небудь, що вона не любить.
7. Завжди краще, якщо діти не думають про те, чи правильно вчиняють їхні батьки.
8. Мій син (дочка) легко порушують заборони.
9. Якщо хочеш, щоб твій(оя) син (дочка) став(ла) людиною, не залишай безкарним жодного його (її) поганого вчинку.
10. Якщо тільки можливо, я намагаюся не карати сина (дочку).
11. Коли я в гарному настрої, я нерідко прощаю своєму синові (дочці) те, за що іншим часом покарав(ла) би.
12. Я люблю свого сина (дочку) більше, ніж люблю (любила) чоловіка (дружину).
13. Молодші діти мені подобаються більше, ніж старші.
14. Якщо мій син (дочка) подовгу впирається або злиться, у мене буває почуття, що я вчинив(ла) стосовно нього (неї) неправильно.
15. У нас довго не було дитини, хоча ми її дуже чекали.
16. Спілкування з дітьми, взагалі ж, стомлююча справа.
17. У мого сина (дочки) є деякі якості, які виводять мене із себе.
18. Виховання мого сина (дочки) ішло б набагато краще, якби мій чоловік (моя дружина) не заважав(ла) мені.
19. Більшість чоловіків легковажніші за жінок.
20. Більшість жінок легковажніші за чоловіків.
21. Мій син (дочка) для мене - найголовніше в житті.
22. Часто буває, що я не знаю, що робить у цей момент моя дитина.
23. Якщо іграшка дитині подобається, я куплю її, скільки б вона не коштувала.
24. Мій син (дочка) нетямущий(а). Легше самому два рази зробити, ніж 1 раз пояснити йому (їй).
25. Моєму синові (дочці) нерідко доводиться (або доводилося раніше) доглядати за молодшим братом (сестрою).

26. Нерідко буває так: я кілька разів нагадую синові (дочці) про необхідність зробити що-небудь, а потім плюну й зроблю сам(а).
27. Батьки в жодному разі не повинні допускати, щоб діти помічали їхні слабкості й недоліки.
28. Мій син (дочка) сам(а) вирішує, з ким йому (їй) грати.
29. Діти повинні не тільки любити своїх батьків, але й боятися їх.
30. Я дуже рідко сварю сина (дочку).
31. У нашій суворості до сина (дочки) бувають великі коливання. Іноді ми дуже суворі, а іноді все дозволяємо.
32. Ми з дитиною розуміємо один одного краще, ніж ми із чоловіком.
33. Мене засмучує те, що мій син (дочка) швидко стає дорослим(ою).
34. Якщо дитина впирається через погане самопочуття, краще все зробити так, як вона хоче.
35. Моя дитина росте слабкою і хворобливою.
36. Якби в мене не було дітей, я б домігся (домоглася) у житті набагато більшого.
37. У мого сина (дочки) є слабкості, які не виправляються, хоча я завзято з ними борюся.
38. Нерідко буває, що коли я караю мого сина (дочку), мій чоловік (дружина) відразу починає дорікати мену в зайвій суворості й утішати його (її).
39. Чоловіки більше схильні до подружньої зради, ніж жінки.
40. Жінки більше схильні до подружньої зради, ніж чоловіки.
41. Турботи про сина (дочку) займають більшу частину мого часу.
42. Мені багато разів довелося пропускати батьківські збори.
43. Я прагну до того, щоб моя дитина була забезпечена краще, ніж інші діти.
44. Якщо певний час поспілкуватися з моїм сином (дочкою), можна сильно утомитися.
45. Мені часто доводилося давати синові (дочці) важкі для його (її) віку доручення.
46. Моя дитина ніколи не прибирає за собою іграшки.

47. Головне, чому батьки повинні навчити своїх дітей, - це слухатися.
48. Моя дитина сама вирішує, скільки, чого й коли їй їсти.
49. Чим суворіше батьки до дитини, тим краще для неї.
50. За характером я - м'яка людина.
51. Якщо моєму синові (дочці) щось від мене потрібно, він (вона) намагається вибрати момент, коли я в гарному настрої.
52. Коли я думаю про те, що коли-небудь мій син (дочка) виросте і я буду йому (їй) не потрібна, у мене псується настрій.
53. Чим старше діти, тим важче мати з ними справу.
54. Найчастіше впертість дитини буває викликана тим, що батьки не вміють до неї знайти підхід.
55. Я постійно переживаю за здоров'я сина (дочки).
56. Якби в мене не було дітей, моє здоров'я було б набагато краще.
57. Деякі дуже важливі недоліки мого сина (дочки) не зникають, незважаючи на всі мої заходи.
58. Мій син (дочка) недолюблює мого чоловіка (дружину).
59. Чоловік гірше розуміє почуття іншої людини, ніж жінка.
60. Жінка гірше розуміє почуття іншої людини, ніж чоловік.
61. Заради мого сина (дочки) мені від багато чого в житті довелося й доводиться відмовлятися.
62. Батьки, які занадто багато метушаться навколо своїх дітей, викликають у мене роздратування.
63. Я витрачаю на мого сина (дочку) значно більше грошей, ніж на себе.
64. Не люблю, коли син (дочка) щось просить. Я сам(а) краще знаю, чого йому (їй) треба.
65. У мого сина (дочки) дитинство важче, ніж у більшості його (її) однолітків.
66. Удома мій син (дочка) робить тільки те, що йому (їй) хочеться, а не те, що треба.
67. Діти повинні поважати батьків більше, ніж всіх інших людей.

68. Якщо моя дитина вчасно не лягає спати, я не наполягаю.
69. Я суворіше ставлюся до свого сина (дочки), ніж інші батьки до своїх дітей.
70. Від покарань мало пуття.
71. Члени нашої родини неоднаково суворі із сином (дочкою). Одні балують, інші, навпаки, - дуже суворі.
72. Мені б хотілося, щоб мій син (дочка) не любив(ла) нікого, крім мене.
73. Мені подобаються маленькі діти, тому я не хотів(ла) би, щоб мій син (моя дочка) занадто швидко дорослішав(ла).
74. Часто я не знаю, як правильно поводитися з моїм сином (дочкою).
75. У зв'язку з поганим здоров'ям сина (дочки) нам доводиться йому (їй) багато чого дозволяти.
76. Виховання дітей - важка й невдячна праця. Їм віддаєш все, а взамін не отримуєш нічого.
77. З моїм сином (дочкою) мало допомагає добре слово. Єдине, що на нього (неї) діє, - це постійні суворі покарання.
78. Мій чоловік (дружина) намагається настроїти сина (дочку) проти мене.
79. Чоловіки частіше, ніж жінки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
80. Жінки частіше, ніж чоловіки, діють нерозважливо, не обміркувавши наслідків.
81. Я увесь час думаю про мого сина (дочку), про його (її) справи, здоров'я й т.д.
82. Так повелося, що про дитину я згадую, якщо вона щось накоїла або з нею щось трапилося.
83. Мій син (дочка) уміє домогтися від мене того, чого хоче.
84. Мені більше подобаються тихі й спокійні діти.
85. Намагаюся якомога раніше привчити дитини допомагати по господарству.
86. У мого сина (дочки) мало обов'язків по господарству.
87. Навіть якщо діти впевнені, що батьки не праві, вони повинні робити так, як говорять батьки.
88. У нашій родині так прийнято, що дитина робить те, що хоче.

89. Бувають випадки, коли краще покарання - ремінь.
90. Багато недоліків у поведінці моєї дитини пройдуть самі собою з віком.
91. Коли наш син (дочка) щось накоїть, ми беремося за нього (неї). Якщо все тихо, знову залишаємо його (її) у спокої.
92. Якби мій син не був моїм сином, а я б була молодшою, то напевно закохалася б у нього.
93. Мені цікавіше говорити з маленькими дітьми, ніж зі старшими.
94. У недоліках мого сина (дочки) винуватий(а) я сам(а), тому що не вмів(ла) його (її) виховувати.
95. Тільки завдяки нашим величезним зусиллям син (дочка) залишився(лась) жити.
96. Нерідко заздрю тим, хто живе без дітей.
97. Якщо надати моєму синові (дочці) волю, він (вона) негайно скористається нею на шкоду собі або оточуючим.
98. Нерідко буває, що якщо я говорю своєму синові (дочці) одне, то мій чоловік (дружина) спеціально говорить навпаки.
99. Чоловіки частіше, ніж жінки, думають тільки про себе.
100. Жінки частіше, ніж чоловіки, думають тільки про себе.
101. Я витрачаю на сина (дочку) більше сил і часу, ніж на себе.
102. Я досить мало знаю про справи сина (дочки).
103. Бажання мого сина (дочки) для мене - закон.
104. Мій син дуже любить спати із мною.
105. У мого сина (дочки) поганий шлунок.
106. Батьки потрібні дитині, лише поки вона не виросте. Потім вона усе рідше згадує про них.
107. Заради мого сина (дочки) я пішов би (пішла б) на будь-яку жертву.
108. Моєму синові (дочці) потрібно приділяти значно більше часу, ніж я можу.
109. Мій син (дочка) уміє бути таким милим, що я йому (їй) все прощаю.
110. Мені б хотілося, щоб син женився пізніше, після 30 років.

111. Руки й ноги мого сина (дочки) часто бувають дуже холодними.
112. Більшість дітей - маленькі егоїсти. Вони зовсім не думають про здоров'я й почуття своїх батьків.
113. Якщо не віддавати моєму синові (дочці) увесь час і сили, то все може погано скінчитися.
114. Коли все добре, я менше цікавлюся справами сина (дочки).
115. Мені дуже важко сказати своїй дитині: «Ні».
116. Мене засмучує, що мій син (дочка) усе менше має потребу в мені.
117. Здоров'я мого сина (дочки) гірше, ніж здоров'я більшості інших дітей.
118. Багато дітей відчують занадто мало вдячності до батьків.
119. Мій син (дочка) не може обходитися без моєї постійної допомоги.
120. Більшу частину свого вільного часу син (дочка) проводить поза домом - у яслах, у дитячому саду, у родичів.
121. У мого сина (дочки) цілком вистачає часу на ігри й розваги.
122. Крім моєї дитини, мені більше ніхто на світі не потрібний.
123. У мого сина (дочки) переривчастий і неспокійний сон.
124. Нерідко я думаю, що занадто рано женився (вийшла заміж).
125. Усьому, що мій син (дочка) уміють, він(вона) навчився(лась) тільки завдяки моїй постійній допомозі.
126. Справами сина (дочки) в основному займається мій чоловік (дружина).
127. Я не можу згадати, коли востаннє відмовив(а) своїй дитині в покупці якої-небудь речі (морозиво, цукерки, пепсі-коли й т.д.).
128. Мій син говорив мені: «Виросту, женюся на тобі, мама».
129. Мій(оя) син (дочка) часто хворіє.
130. Родина не допомагає мені, а ускладнює моє життя.

Бланк для відповідей

П.І.Б. (за бажанням) – _____

Ім'я сина (дочки) _____

Вік _____

Хто заповнював (батько, мати, інший вихователь) _____

Бланк для відповідей за опитувальником АСВ

Номери питань та відповіді										Назви шкал	Діагностичне значення
1		21		41		61		81		Г+	7
2		22		42		62		82		Г-	8
3		23		43		63		83		У+	8
4		24		44		64		84		У-	4
5		25		45		65		85		Т+	4
6		26		46		66		86		Т-	4
7		27		47		67		87		З+	4
8		28		48		68		88		З-	3
9		29		49		69		89		С+	4
10		30		50		70		90		С-	4
11		31		51		71		91		Н	5
12		32		52		72		92		РРЧ	6
13		33		53		73		93		ПДЯ	4
14		34		54		74		94		ВН	5
15		35		55		75		95		ФУ	6
16		36		56		76		96		НРЧ	7
17		37		57		77		97		ПНК	4
18		38		58		78		98		ВК	4
19		39		59		79		99		ПЖК	4
20		40		60		80		100		ПМК	4
101		107		113		119		125		Г+	

102		108		114		120		126		Г-	
103		109		115		121		127		У+	
104		110		116		122		128		РРЧ	
105		111		117		123		129		ФУ	
106		112		118		124		130		НРЧ	

Обробка результатів:

На бланку реєстрації відповідей номери відповідей, що ставляться до однієї шкали, розташовані в одному рядку (виключення становлять 6 шкал, підкреслених у реєстраційному бланку). Це дає можливість швидкого підрахунку балів по кожній шкалі шляхом підсумовування позитивних відповідей. За кожну позитивну відповідь дається 1 бал. Праворуч у бланку реєстрації відповідей зазначена скорочена назва шкали й діагностичне значення. Якщо число балів певної шкали досягає або перевищує діагностичне значення, то в обстежуваного батька присутній даний тип відхилення у вихованні. Якщо назва шкали підкреслена, то до результату необхідно додати число балів по додатковій шкалі, що знаходиться в нижній частині бланка й позначена тими ж буквами.

За наявності відхилень по декількох шкалах необхідно звернутися до відповідної таблиці для встановлення типу неправильного сімейного виховання.

За допомогою опитувальника АСВ виявляють особливості порушення процесу виховання в сім'ї за такими ознаками: рівень протекції (ступінь зайнятості батьків вихованням дитини), для характеристики якого використовують дві шкали – гіперпротекція (Г+) і гіпопротекція (Г-); ступінь задоволення потреб дитини, що передбачає можливість двох відхилень – потурання потребам (шкала П+) та їх ігнорування (П-); кількість і якість вимог до дитини в сім'ї, що виявляються, по-перше, у вигляді обов'язків дитини (відповідні відхилення зафіксовані у шкалах надмірності вимог-обов'язків В+ і недостатності вимог-обов'язків В-), по-друге, у заборонах, що встановлюють неприйнятні зразки поведінки дитини, які визначають ступінь її самостійності (шкали надмірності вимог З+ і недостатності вимог З-), по-

третє, у санкціях, покараннях за порушення дитиною вимог (шкали надмірності санкцій, жорстокого поводження С+ і мінімальності санкцій, орієнтації на заохочення С-); нестійкість стилю виховання, тобто різка зміна стилю, прийомів виховання (шкала Н).

Аналіз поєднань перелічених ознак виховання дає змогу виявити стилі виховання, що несприятливо позначаються на розвитку особистості дитини. За допомогою опитувальника АСВ виявляють психологічні причини відхилень у сімейному вихованні, спричинені насамперед особистісними проблемами батьків, що розв'язуються за рахунок дитини: розширення сфери батьківських почуттів (шкала РБП), що найчастіше спостерігається тоді, коли подружні стосунки з певних причин (невідповідність характерів, розлучення, смерть) порушуються і від дитини вимагається задовольняти хоча б частину потреб (у прихильності і частково, як правило, на неусвідомлюваному рівні – еротичних потреб); стимулювання проявів дитячих якостей у дитини (шкала ПДЯ), що призводить до розвитку психічного інфантилізму дитини; виховна невпевненість батьків (шкала ВН), коли батьки (як правило, із психастенічними рисами особистості) потурають дитині, поступаючись їй практично в усьому, відтворюючи стиль взаємин у прабатьківській сім'ї; фобія втрати дитини (шкала ФВ) – перебільшення «тендітності», хворобливості дитини; недорозвиненість батьківських почуттів (шкала НБП), що зумовлюють емоційне відторгнення, жорстоке поводження з дитиною; проєкція на дитину власних небажаних якостей (шкала ПНЯ), що супроводжується характерним прагненням у будь-якому вчинку дитини виявити «істинну» (погану) причину – ті якості, з якими батьки неусвідомлено не можуть примиритися в собі; винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (шкала ВК), характерним проявом якого є вираження невдоволення виховними методами іншого (з позиції «хто правий?»); зрушення в установах батьків до дитини залежно від її статі (шкали переваги чоловічих якостей ПЧЯ і переваги жіночих якостей ПЖЯ), коли спостерігається неусвідомлене неприйняття дитини іншої статі.

Тест «Агресивність» (модифікація Ф. Розенцвейга)

Мета застосування: призначений для оцінки ступеня розвиненості у людини риси особистості «агресивність», що розуміється як не викликані об'єктивними обставинами і необхідністю тенденції вороже реагувати на більшість висловлювань, дій і вчинків оточуючих людей.

Сфера використання: індивідуальна та групова діагностика; вікова категорія – діти (молодші школярі – 9 – 10 років), підлітки, дорослі; можна використовувати на консультаціях, у корекційно-розвивальній практиці.

Структура методики: тест складається з набору малюнків, на яких представлені люди в різних емоціогенних, близьких до стресових ситуацій, можуть викликати фрустрацію. Спільним для всіх малюнків, використаних у тесті, є те, що одна людина в них проявляє відносно іншої такі дії, які цією, другою людиною, можна зрозуміти по-різному: як агресивні, образливі, або випадкові, вчинені ненавмисно, через незнання, без свідомого бажання нашкодити або принизити іншу людину. Відповіді класифікуються за типами реакції – екстрапунітивні, інтрапунітивні та імпульсивні.

Процедура проведення: досліджуваному дають 24 картки із зображенням певної ситуації, пропонують придумати відповідь або репліку від імені персонажа; час виконання необмежений, але загалом дається на виконання 20 – 30 хвилин.

Інструкція: «На кожній із 24 запропонованих картинок зображені двоє або кілька людей у певній ситуації. Уяви, що ти є учасником/цею того, що бачиш на малюнку. Що б ти відповів/ла чи зробив/ла у цій ситуації. Свою відповідь запиши на кожному малюнку».

Обробка результатів: відповіді класифікуються за напрямками агресії: екстрапунітивні – спрямовані назовні (агресивні дії, звинувачення інших); інтрапунітивні – спрямовані на себе (відчуття провини, самозвинувачення) та

імпунітивні – уникання агресії, заперечення проблеми, нейтралізація. Підраховується кількість кожного типу реакції, визначається домінуючий стиль реагування.

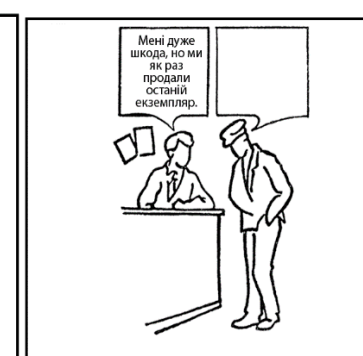
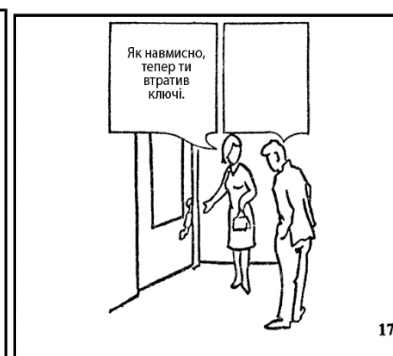
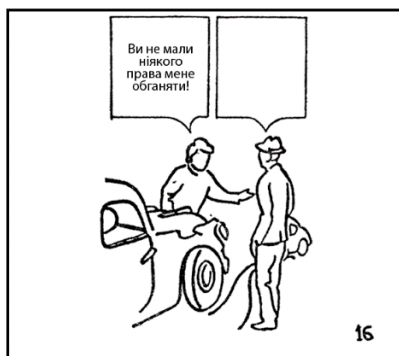
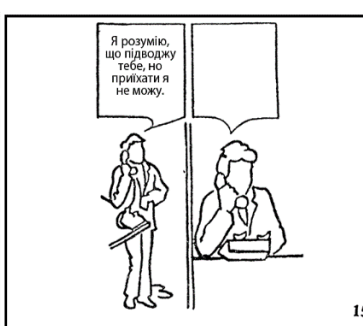
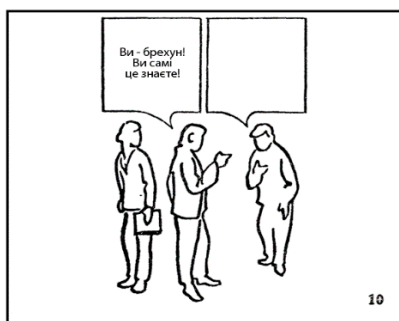
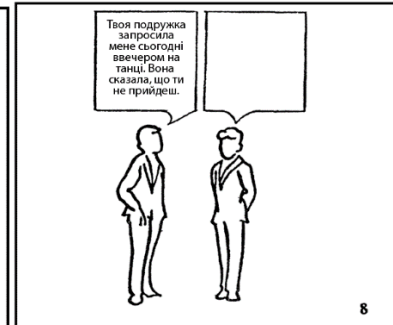
Інтерпретація результатів: якщо реакції в ситуаціях, зображених на малюнках, переважно екстрапунітивні, то це означає, що досліджуваний має високий рівень зовнішньої агресивності та схильність до конфліктів; переважають інтрапунітивні реакції – схильність до самозвинувачення, внутрішня напруженість, тривожність; перевага імпунітивних реакцій – уникнення проблем, пасивність, низький рівень відкритої агресії.

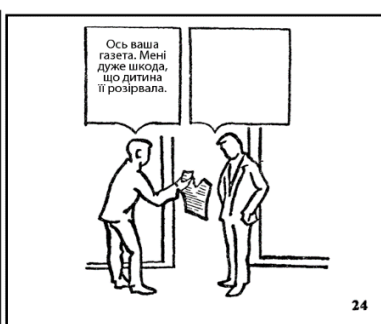
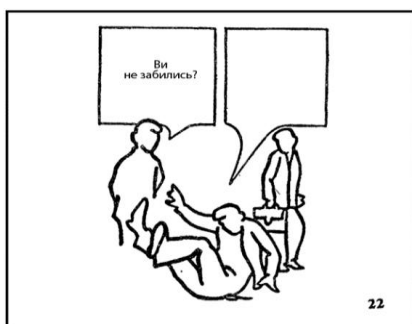
Психометричні характеристики: методика пройшла апробацію в клінічній та консультативній практиці; валідність підтверджена кореляціями з іншими шкалами агресивності; має середню надійність, так як відповіді залежать від того, як вона сприймається досліджуваним відповідно до індивідуальних особливостей та тим, як він сам безпосередньо інтерпретує ситуацію.

Особливості використання: не може бути єдиним діагностичним інструментом для оцінки агресивності; потребує професійної інтерпретації психологом.

Етичні зауваги: уникати навіювання відповідей, враховувати вікові особливості респондента, забезпечити безпечні та нейтральні умови діагностування.

Додаток В**Проективний тест «Малюнок сім'ї» (В. Хьюлс, А. Захарова, Л. Корман)**

Мета застосування: методика призначена для дослідження особливостей сімейних стосунків, емоційного ставлення дитини до членів сім'ї, рівня психологічного комфорту та міжособистісних взаємин у родині.

Сфера використання: індивідуальна діагностика, використовується під час роботи психолога з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку, з підлітками в навчальних закладах, на консультаціях, у корекційно-розвивальній діяльності та психотерапії.

Структура методики: проективна графічна методика (малюнок), не містить шкал чи запитань; основою інтерпретації результатів є ознаки малюнка – склад сім'ї, розташування фігур, їх розмір, деталі, емоційні вирази, взаємодія між персонажами.

Процедура проведення: При проведенні діагностики випробуваному видається аркуш паперу форматом А4 набір кольорових олівців, фломастерів або фарб.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй свою сім'ю – такою, якою ти собі уявляєш». Питання і додаткові пояснення не допускаються, щоб уникнути навіювання. Час виконання необмежений, але зазвичай на виконання роботи йде 15 – 20 хвилин.

Обробка та інтерпретація результатів: аналіз малюнка варто здійснювати за такими критеріями: склад сім'ї – кого дитина включає/не включає у свій малюнок; розташування фігур – близькість/віддаленість, взаємодія, пози; розмір фігур – значущість членів сім'ї для дитини; деталізація – рівень емоційного ставлення, інтересу; емоційні вирази – наявність усмішок, сумних рис, агресивних елементів; кольорова гама – емоційний фон, переживання.

Відсутність певного члена сім'ї – можливі конфлікти, емоційна дистанція; дуже маленька фігурка – відчуття слабкості, незахищеності, слабка значущість (низька самооцінка); велика фігура – домінування, авторитарність; близьке розташування – емоційна близькість, підтримка; віддаленість або ізоляція – відчуття відчуженості, самотності; використання яскравих кольорів – емоційна підтримка, душевна теплота, позитивне ставлення; похмурі, темні кольори – тривожність, емоційна напруга, відсутність взаєморозуміння, негативні переживання.

Психометричні характеристики: як проєктивна методика, має обмежену надійність і валідність; найчастіше використовується у поєднанні з іншими психодіагностичними інструментами, дає якісну, а не кількісну інформацію.

Особливості використання: не може бути єдиним діагностичним засобом, потребує професійної інтерпретації психологом.

Етичні зауваги: створити комфортні умови діагностування, уникати навіювання, враховувати особливості сімейного виховання.

Тест: графічна проєктивна методика «Кактус» (М. Панфілова)

Мета застосування: призначена для дослідження емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного, молодшого шкільного віку та підлітків.

Сфера використання: індивідуальна діагностика, можна використовувати під час роботи з дітьми в навчальних закладах, на консультаціях, у корекційно-розвивальній діяльності. У комплексному діагностичному обстеженні застосовується як допоміжний інструмент.

Структура методики: проєктивна графічна методика (малюнок), не містить шкал чи запитань; основою інтерпретації результатів є ознаки малюнка – форма, розмір, навіність голок, квітів, горщика, розташування на аркуші тощо.

Процедура проведення: При проведенні діагностики випробуваному видається аркуш паперу форматом А4 і простий олівець (дошкільникам – кольорові олівці).

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш». Питання і додаткові пояснення не допускаються.

Обробка даних: при обробці результатів беруться до уваги дані, які відповідають усім графічним методам, а саме:

- просторове положення
- розмір малюнка
- характеристики ліній
- сила натиску на олівець

Крім того, враховуються специфічні показники, характерні саме для даної методики:

- характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночний і т.д.)
- характеристика манери малювання (промальовані, схематично і т.п.)
- характеристика голок (розмір, розташування, кількість).

Інтерпретація результатів: за результатами опрацьованих даних по малюнку можна діагностувати якості особистості випробуваної дитини:

- Агресивність – наявність голок, особливо їх велика кількість. Сильно стирчать, довгі, близько розташовані один до одного голки відображають високий ступінь агресивності.
- Імпульсивність – уривчасті лінії, сильний натиск.
- Егоцентризм, прагнення до лідерства – великий малюнок, розташований в центрі листа.
- Невпевненість в собі, залежність – маленький малюнок, розташований внизу листа.
- Демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків в кактусі, химерність форм.
- Скритність, обережність – розташування зигзагів по контуру або всередині кактуса.
- Оптимізм – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у варіанті з кольоровими олівцями.
- Тривожність – переважання внутрішньої штрихування, переривчасті лінії, використання темних кольорів у варіанті з кольоровими олівцями
- Жіночність – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, квітів.
- Екстравертивність – наявність на малюнку інших кактусів або квітів.
- Інтровертивність – на малюнку зображено тільки один кактус.
- Прагнення до домашнього захисту, почуття сімейної спільності – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактуса.
- Відсутність прагнення до домашньої захисту, почуття самотності – зображення дикорослого, пустельного кактуса.

Після завершення малюнка дитині в якості доповнення можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній або дикий?

2. Цей кактус сильно колеться? Його можна помацати?
3. Кактусу подобатися, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один або з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то, яке це рослина?
5. Які у кактуса є сусіди?
6. Коли кактус підросте, то, як він зміниться (голки, обсяг, відростки)?

Психометричні характеристики: як проєктивна методика, має обмежену надійність і валідність; найчастіше використовується у поєднанні з іншими психодіагностичними інструментами.

Особливості використання: не може бути єдиним діагностичним інструментом; потребує професійної інтерпретації психолога.

Етичні зауваги: забезпечення комфортних умов використання, уникнення нав'язувань думок щодо зображення та оцінки дитини, врахування вікових особливостей.

Додаток Д**«Тест руки (Hand Test)» Вагнера**

Мета застосування: методика призначена для дослідження особистісних особливостей, тенденцій поведінки, рівня агресивності, способів взаємодії з оточуючими та соціальної спрямованості.

Сфера використання: індивідуальна діагностика, використовується у клінічній консультації та корекційно-розвивальній практиці, придатна для роботи з молодшими школярами (9 – 10 років), підлітками та дорослими

Структура методики: набір з 10 карток, на яких 9 зображень руки в різних положеннях, 10-а картка без зображення (порожня) – дитина повинна уявити, яке зображення руки там може бути. Відповіді респондента класифікуються за категоріями поведінкових тенденцій

Процедура проведення: респондентові послідовно показують зображення руки, він повинен уявити, які дії може робити рука у такому положенні (бажано, щоб на кожне зображення досліджуваній назвав 4 відповіді-асоціації). Час виконання приблизно 15 – 20 хвилин.

Інструкція: «Подивись уважно на малюнок і скажи, що, на твою думку, робить або може робити ця рука»

Обробка результатів: при обробці отриманих результатів кожену відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій: Агресія (А) – рука сприймається як домінуюча, завдає шкоди, активно захоплює який-небудь предмет, що здійснює агресивну дію (щипає, дає ляпас, давить комаху, готова нанести удар тощо). Вказівка (У) – рука бере участь у дії імперативного характеру: веде, спрямовує, перешкоджає, панує над іншими людьми (диригує оркестром, дає вказівку, читає лекцію, учитель каже до учня: «вийди геть», поліцейський зупиняє машину тощо). Страх (С) – рука виступає у відповідях як жертва агресивних проявів іншої особи або прагне захистити кого-небудь від фізичних впливів; може сприйматися як така,

що завдає пошкодження самій собі. У цю категорію також включаються відповіді, які містять тенденції до заперечення агресії (не зла рука; кулак стиснутий, але не для удару, піднята від страху рука, рука, відвертає удар і т.п.). Емоційність (Е) – рука висловлює любов, позитивні емоційні установки до інших людей; бере участь у дії, виражає прихильність, позитивне ставлення, доброзичливість (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; рука, що гладить тварину, дарує квіти; обіймає тощо). Комунікація (К) – рука бере участь в комунікативній дії: звертається до кого-небудь, контактує, прагне встановити контакт. Партнери знаходяться в положенні рівності (жестикуляція в розмові, мова жестів, показує дорогу тощо). Залежність (З) – рука висловлює підпорядкування іншим особам: бере участь в комунікативній дії в позиції “знизу”, успіх якої залежить від доброзичливого ставлення іншого боку (прохання; солдат віддає честь офіцерові, учень підняв руку для запитання; рука, протягнута за милостинею; людина зупиняє попутну машину і т.п.). Демонстративність (Д) – рука різними способами виставляє себе на показ, бере участь у явно демонстративній дії (показує “Ок”, милується манікюром, показує тіні на стіні, танцює, грає на музичному інструменті тощо). Інвалідність (ІВ) – рука пошкоджена, деформована, хвора, нездатна до будь-яких дій (поранена рука, рука хворого або вмираючого, зламаний палець і т.п.). Активна безособовість (АБ) – рука бере участь у дії, не пов’язаній з комунікацією; проте рука повинна змінити своє фізичне місце розташування, прикласти зусилля (втягає нитку в голку, пише, шиє, веде машину, пливе і т.п.). Пасивна безособовість (ПБ) – рука в спокої, або спостерігається поява тенденції до дії, завершення якої не вимагає присутності іншої людини, але при цьому рука все ж не змінює свого фізичного стану (лежить, відпочиваючи, спокійно витягнута; людина сперлася на стіл; звислась під час сну; і т.п.). Опис (О) – у цю категорію входять описи руки без вказівки на вчинені нею дії (пухка рука, красива рука, рука дитини, рука хворої людини тощо).

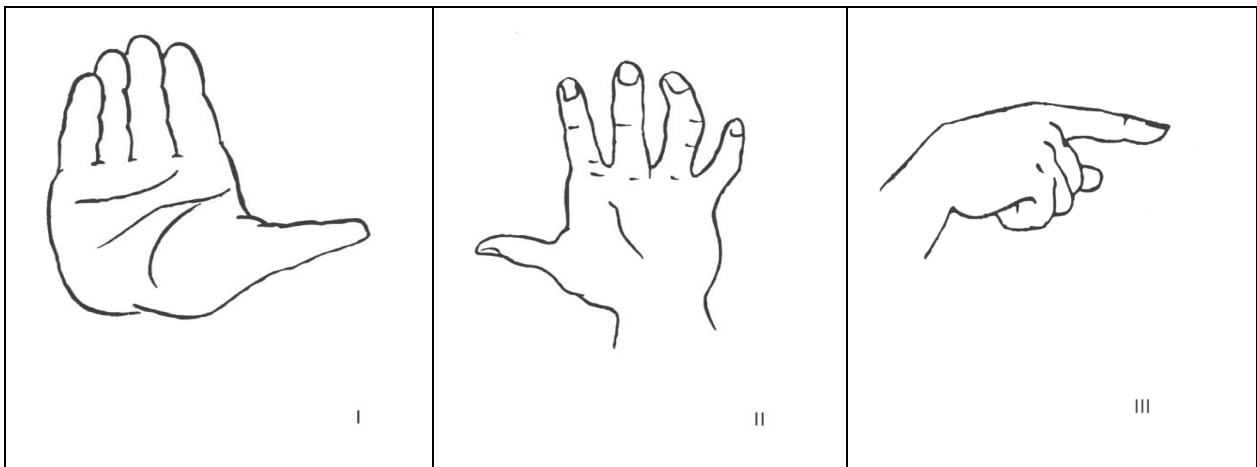
Інтерпретація результатів: відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов’язані з готовністю досліджуваного до вищого

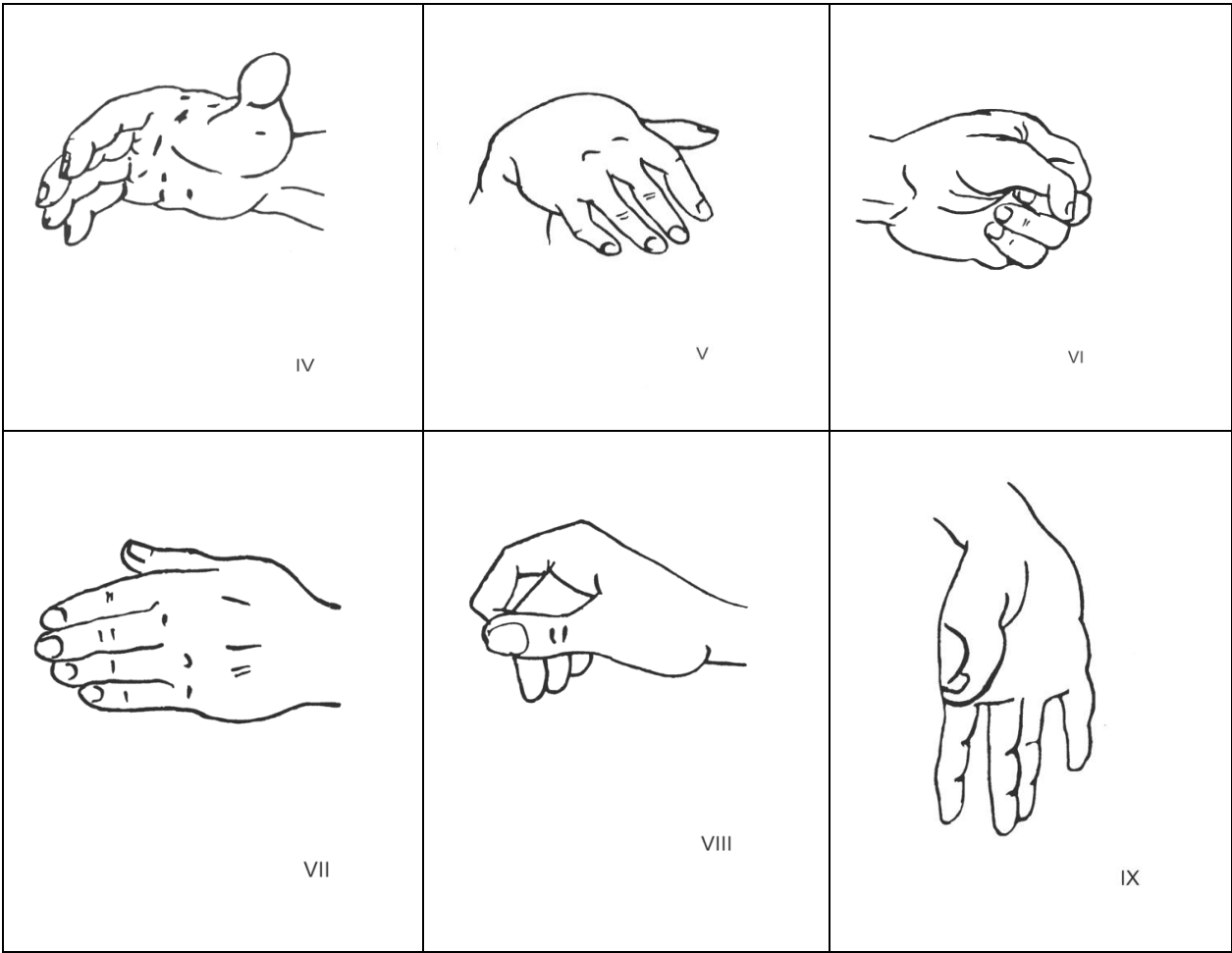
прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення. Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна. Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки. Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна. Сумарний бал агресивності обчислюється, за формулою: $A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$. Перший член формули характеризує агресивні тенденції, другий – тенденції, що стримують агресивну поведінку.

Психометричні характеристики: методика має апробацію у клінічній психології; валідність підтверджується кореляціями з іншими тестами агресивності та соціальної поведінки; надійність середня, оскільки відповідь залежить від індивідуальних особливостей особистості, її уяви та уміння підбирати асоціації

Особливості використання: не може бути єдиним діагностичним інструментом; потребує професійної інтерпретації психолога.

Етичні зауваги: уникнення навіювання, комфортна та нейтральна атмосфера, врахування індивідуальних та вікових особливостей респондента.

Додаток Е**ЗГОДА**

здобувачки освіти Державного університету економіки і технологій про перевірку кваліфікаційної роботи на прояви академічного плагіату та розміщення в Репозитарії ДУЕТ

Я, *Макаренко Любов Миколаївна*, підтримую політику Державного університету економіки і технологій з академічної доброчесності і відкритого доступу. Стверджую, що кваліфікаційна магістерська робота «Вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки молодших школярів» виконана самостійно та не містить академічного плагіату. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Державного університету економіки і технологій ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення норм академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Також я поінформована, що відповідно до пункту 5.8 «Положення про Репозитарій (електронну базу даних) Державного університету економіки і технологій» згадана робота буде розміщена в Електронному архіві Університету (Репозитарії ДУЕТ) та ознайомена з умовами такого розміщення.

03.01.2026

Дата

Підпис